

Caert Thresoor

Een vergelijking van twee geschiedenisatlassen

Twee onbekende manuscriptkaarten van de firma Van Keulen

Een geschiedenis canon voor Nederland

Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam uit 1935

2010-29

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 101 Thomas Wagmaakers
Hettema en De Bont: Een vergelijking van twee geschiedenisatlassen (1890-1960)
- 111 Wouter Bracke
Twee ongekennde handschriftkaarten van de firma Van Keulen in de Koninklijke Bibliotheek van België
- 115 Hans Kok
Een geschiedenis canon voor Nederland uit een Haagsche Post-bijlage van 1930
- 121 Marc Hameleers
De teruggevonden presentatiekaart van het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam uit 1935
- 128 Kaartencollecties in Nederland
- 129 @ la Carte
- 130 Varia Cartographica
- 132 Besprekingen
- 135 Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Afbeelding omslag:

Overzichtskaart uit de Spiegel der Zeevaart van Lucas Jansz. Waghenar.

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenesstichting

Redactie

Dr Henk Deys, Capt. Hans Kok, drs Sjoerd de Meer, dr Elger Heere, prof. dr F.J. Ormeling, drs Martijn Storms, Gijs Boink, Erik Walsmit
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.caert-thresoor.nl> (inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

E. Heere, Faculteit Geowetenschappen, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht;
e-mail: redactie-ct@maphist.nl

Barent Langenesstichting

Secr.: J.D.A. Kok, Poelwaai 15, 2162 HA Lisse
ABN Amro te Lisse - rek.nr.: 53.33.43.798

Abonnementen en administratie:

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 25,00; België € 28,00; buitenland € 36,00. Losse nummers € 8,00.
Betaling EU-landen middels bankoverschrijving.
Overige landen d.m.v. Visa of Mastercard.
Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Caert-Thresoor, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, telefoon 0172-444667, fax 0172-440209, e-mail: info@drukkerij-vis.nl
Postbank 5253901, IBAN: NL02PSTB 0005253901, SWIFT/BIC: PSTBNL21

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag.

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

De redactie dankt
de onderstaande

Vrienden
van

M. Ostermann, Monnickendam

H. Kok, Lisse

A. de Zeeuw, Zutphen

D. de Pagter, Telluride, USA

P. van der Krogt, Delft

Bubb Kuyper Auctions, Haarlem
www.bubbkuyper.com

Boekhandel de Bengel, Dordrecht
www.debengel.net

Leen Helmink, Amersfoort
www.helmink.com

Iris Antique Globes and Maps and
Restoration-Workshop Paul Peters,
Eerbeek www.irisglobes.nl

Steeff Lemmers, Lisse

Antiquariaat Sanderus, Gent/België
www.sanderusmaps.com

Caert-Thresoor

Restauratie-Atelier Helmond bv

Restauratie en conservering van papier, leer en perkament

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding
- Uw rechtstreekse partner voor gammastraling

24 uur bereikbaar op: +31 (0)6 - 53 65 00 07

Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90

**Uw waardevolle documenten gaan
bij ons door vakkundige handen.**

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)

Tel.: +31 (0)492 - 55 39 90

Fax: +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl
internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

In Nederland stamt het genre van de historische schoolatlas uit de late negentiende eeuw. Sedertdien hebben deze atlassen zich langzaam ontwikkeld tot belangrijke hulpmiddelen bij het geschiedenisonderwijs. De auteurs De Bont en Hettema hebben daar een aanzienlijke bijdrage aan geleverd. Met respectievelijk de Schoolatlas der Algemene en Vaderlandse Geschiedenis (1893-1960) en de Grote Historische Schoolatlas (1896-1968) hebben ze het historische denken van generaties Nederlanders beïnvloed.

Dit artikel vergelijkt de inhoud van deze langlopende reeksen. Dit wordt voorafgegaan door een korte introductie op het genre van de historische schoolatlas.*

De historische schoolatlas

Er is weinig geschreven over het samenstellingsproces dat in het verleden aan atlassen ten grondslag ligt, en zelfs in wetenschappelijke publicaties, die daar wel verder op ingaan, blijft het genre van de historische atlas vaak ondervertegenwoordigd. Dat is een kwalijke zaak, aangezien juist deze categorie meestal met het oog op het onderwijs is gecreëerd. Via het onderwijs hebben de atlassen namelijk de potentie om deel uit te gaan maken van een nationale educatiecyclus, die het denken van generaties volwassenen beïnvloedt.¹

Historische atlassen

De schepper van de moderne atlas, Abraham Ortelius, speelde een belangrijke rol bij het ontstaan van de histo-

rische kartografie. In 1565 werd zijn eerste kaart van het verleden al uitgebracht, waarna hij een steeds groter deel van zijn activiteiten aan dit genre besteedde. In 1579 was de realisatie van *Parergon* een feit. Met deze allereerste historische atlas is een traditie ingezet, die tot op de dag van vandaag voortduurt.²

De eerste historische atlas van de Nederlanden werd al eind zeventiende eeuw samengesteld door de Groningse burgemeester en amateur-historicus M. Alting. Hij ontwierp naar eigen inzichten historische kaarten van het begin van onze jaartelling tot de dertiende eeuw. Terwijl steeds meer atlassen werden geïntroduceerd van de Antieke Wereld en het Bijbelse Land, moest Nederland lang wachten op de productie van meer moderne atlassen over de eigen geschiedenis. Die kwam in de loop van de negentiende eeuw pas echt op gang.³

Tussen 1851 en 1865 werd door de jurist G. Mees een historische atlas van Europees formaat gepresenteerd: de *Historische Atlas van Noord-Nederland*. Hierin waren geen kaarten van de oude geschiedenis meer opgenomen, maar uitsluitend kaarten van de zestiende tot de negentiende eeuw. Pas met het verschijnen van Beekman's *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, die tussen 1912 en 1938 is uitgegeven, werd het niveau van Mees' werk weer geëvenaard.⁴

Schoolatlassen

In Nederland was de atlas van oudsher een duur boek, dat soms ook voor onderwijsdoeleinden gebruikt werd,

Thomas Wagmaakers

Hettema en De Bont: Een vergelijking van twee geschiedenisatlassen (1890-1960)

maar op deze manier voornamelijk de welgestelde burgers bereikte. Er waren ook goedkopere zakatlassen in omloop maar kennelijk voldeden die niet aan de behoefte van de onderwijzers, aangezien onderwijzersgenootschappen zich vanaf 1870 gingen inzetten voor de productie van zogenaamde 'atlassen voor de volksschool'.⁵

Tot in het Interbellum speelden deze atlassen een beperkte rol in het onderwijs. Schoolboeken bevatten nog geen vragen en opdrachten, die een gericht atlasgebruik konden sturen, en veel leraren praatten de les vol en dicteerden ter afsluiting een tekst, die thuis geleerd moest worden. Pas in de jaren twintig verwierf de atlas een meer prominente positie in het schoolonderwijs.⁶

Historische schoolatlassen

Onze vroegste historische atlas is de eerdergenoemde *Historische atlas van Noord-Nederland* van G. Mees, die in zijn voorwoord al toepasselijk 'de hoop en wensch' opnam 'dat deze atlas aan de studie onzer Vaderlandsche Geschiedenis bevorderlijk en vooral dienstig moge zijn bij het onderwijs'. Omdat het boek te duur was om bij het reguliere onderwijs ingezet te worden, beleefde het werk slechts één heruitgave.⁷

Toch was daarmee de toon gezet. Vooral na 1870 zijn er steeds meer historische schoolatlassen op de markt gekomen, die ook steeds goedkoper werden. Tot 1940 telt de *Atlantes Neerlandici* maar liefst 34 nieuwe titels, die door wel 22 verschillende auteurs gemaakt zijn (zie tabel 1 voor een meer uitgebreid overzicht).⁸

Opvallend zijn hierbij de bijdrages van H. Hettema Jr. en A.L. de Bont. Zij

T. Wagmaakers B. Sc. (Hons.)
is bestuurslid van EGEA Utrecht
(European Geography
Association for students and
young geographers).

Auteur	Titel	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940
Mees	Historische Atlas van Noord-Nederland									
Kan	Historisch-Geographische Atlas									
Huberts	Historisch-Geogr. Atlas d. Alg. en Vad. Gesch.									
Dozy	Kleine historische schoolatlas der geheele aarde									
Hermans	Atlas der Algemeene en Vaderl. Geschiedenis									
Huberts	Atlas der Oude Geschiedenis									
Huberts	Atlas voor de Vaderlandsche Geschiedenis									
Brinkman	Geschiedkundige Atlas van Nederland									
Brugmans	Historisch Atlas ... Onderwijs in de Vad. Gesch.									
De Bont	Schoolatlas der Algem. en Vaderl. Geschiedenis									
De Bont	Geschiedkundige Schoolatlas v.h. Vaderland									
Dozy	Hist. Atlas. ... Algem. en Vaderlandsche Gesch.									
Van Wal	Beknopte Historische Atlas									
Hettema	Historische Schoolatlas ... Vad. en Alg. Gesch.									
Hettema	Schoolatlas t.g.b. het Onderwijs i.d. Vad. Gesch.									
Hermans	Kleine Atlas der Alg. en Vaderl. Geschiedenis									
Hettema	Schoolatlas der Vad. Gesch. ... & M.U.L.O.									
Berkum	Atlas der oude geschiedenis									
Lintum	Historische Atlas									
Hettema	Kleine Schoolatlas der Vad. en Alg. Gesch.									
Lint	Notitie atlas Vaderlandsche Geschiedenis									
Dozy	Historische Atlas der Algemeene Geschiedenis									
De Bont	Kleine Schoolatlas der Algem. en Vaderl. Gesch.									
Beekman	Geschiedkundige Atlas van Nederland									
De Bont	Kleine Schoolatlas der Vaderl. en Algem. Gesch.									
De Jongh	Geschiedenisatlasje voor de Lagere School									
Hettema	H.B.S. Uitgave van de Historische Schoolatlas									
Pregers	Historische Atlas ... in de Vaderlandsche Gesch.									
Franken	Historische Notitie-Atlas, Vaderl. Geschiedenis									
Franken	Historische Notitie-Atlas, Algemeene Gesch.									
Heere	Repetitie-atlas der algemeene geschiedenis									
Witkamp	Historische Atlas ... der Zeventien Nederlanden									
Dijkstra	Geschiedenis-Atlasje voor de Lagere School									
Rijpma	Historische Invul-Atlas									

Tabel 1: Historische schoolatlassen in de *Atlantes Neerlandici* tot 1940 (Koeman, 1985). Uitgezonderd zijn atlanten van de klassieke oudheid en de bijbelse geschiedenis.

steken met kop en schouders boven de concurrentie uit. Niet alleen hebben ze nog voor de eeuwwisseling een eerste start gemaakt met het produceren van een verscheidenheid aan historische schoolatlassen. Ook zijn hun namen uitzonderlijk lang verbonden gebleven aan het uitgeven van de verschillende atlastitels. Het onderzoek zal zich verder dan ook op deze twee auteurs richten.

Twée atlasreeksen

Hier volgt een korte biografische/bibliografische introductie op de twee belangrijkste historische schoolatlassen van Nederland en hun auteurs.

De Schoolatlas der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis van A.L. De Bont
Antonius Lambertus De Bont (Acquoy 2 februari 1851 - Arnhem 14 december 1934) was leraar geschiedenis en Nederlandse taal aan de H.B.S. in

Enschede (Nederland's Adelsboek, 1954), waar zijn eerste atlas al in 1893 verscheen. Hij werd verantwoordelijk voor een grote verscheidenheid aan historische schoolatlassen, waarvan uiteindelijk de *Schoolatlas der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis* de meeste bekendheid verwierf. Deze werd tot 1960 regelmatig herzien en uitgebreid, en staat hier als casestudie centraal.⁹ Tot ver na zijn dood, is deze atlas De Bonts naam blijven dragen. Na de tiende druk heeft de heer G. Das de redactie echter (grotendeels) op zich genomen, getuige zijn ondertekening van het voorbericht en de mededeling dat 'de elfde druk nog met medewerking van de Heer De Bont kon verschijnen', maar dat hij 'door zijn overlijden spoedig daarna [...] aan de voorbereiding van een twaalfden druk generlei aandeel heeft kunnen hebben.' In 1960 heeft de historicus B.A. Vermaseren de atlas voor het laatst naar zijn grondlegger genoemd, waarmee de reeks na zestien drukken tot een einde kwam.

Druk	Jaartal	Redactie
1	1893	De Bont
2	1904	De Bont
3	19??	De Bont
4	1912	De Bont
5	1914	De Bont
6	1917	De Bont
7	1920	De Bont
8	1923	De Bont
9	1925	De Bont
10	1929	De Bont
11	1933	De Bont/Das
12	1940	Das
13	1948	Das
14	1953	Das
15	1957	Das
16	1960	Vermaseren

Tabel 2: De uitgaven van De Bonts *Schoolatlas der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis*.

Uit de meeste voorberichten wordt direct duidelijk dat de atlasreeks zo goed mogelijk bij het geschiedenis-onderwijs probeert aan te sluiten. Het voorwoord van de zevende druk vermeldt zelfs dat 'als hoofddoel van de atlas steeds wordt geschouwd: de historische leerstof onzer school- en studieboeken tot een aanschouwelijke eenheid samen te vatten.' Dit streven verklaart ook de 'Leidraad bij den Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis', die vanaf de jaren '20 in elke editie is bijgevoegd.

De Grote Historische Schoolatlas van H. Hettema Jr.

Hette Hettema Junior (Harlingen 15 december 1868 - Amersfoort 28 augustus 1962) studeerde geschiedenis en geografie in Amsterdam en Leiden, maar bleef gedurende zijn hele leven ambtelos.¹⁰ Hij begon in 1896 met het publiceren van atlanten voor zowel de algemene, als de vaderlandse geschiedenis, die voortborduurd op één van Nederlands eerste historische atlanten met een lange staat van dienst: W.J.A. Hubert's *Historisch geographische atlas der algemeene en vaderlandsche geschiedenis*, die eerder al bij Hettema's uitgever W.E.J. Tjeenk Willink was verschenen.¹¹ Hier zou het niet bij blijven. Hettema werd de auteur van een heel scala aan atlanten, waarvan de *Grote Historische Schoolatlas* het meest populair zou worden.¹² Om die reden is gekozen deze reeks met De Bont's *Schoolatlas voor de Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis* te vergelijken. Daarom ook spitst het onderzoek zich toe op de

periode tot 1960. Hettema is twee jaar later overleden. Dit heeft echter niet geresulteerd in het einde van zijn *Grote Historische Schoolatlas*. Die is ook na zijn dood blijven verschijnen.

Opmerkelijk is wel dat Hettema in zijn veertiende en vijftiende druk hulp heeft gekregen van Dr. J.W. Berkelbach van de Sprenkel. De onverwachte beëindiging van diens bijdrage wordt expliciet medegedeeld in het voorbericht van de daaropvolgende editie: 'door de vroegtijdige dood van Dr. J.W. Berkelbach van de Sprenkel, die mijn opvolger zou zijn geworden [...], staat mijn naam weder alleen in de titel'. Dit impliceert dat Hettema tot op 93-jarige leeftijd verantwoordelijk is gebleven voor de uitgaven van de *Grote Historische Schoolatlas*.

Eerste indrukken

In de eerste twee uitgaven van beide atlasreeksen zijn enkel kaarten over het vaderland opgenomen. Later is daar telkens ook een sectie van de meer algemene geschiedenis aan toegevoegd. Beide reeksen kennen hetzelfde druksysteem. Het gaat om kaartbladen, die uit (minimaal) twee bladzijden bestaan, en waarin de latere uitgaven op de achterzijden steeds meer kaartjes zijn bijgedrukt - aanvankelijk zwart-wit maar later in kleur. Een opvallend verschil betreft de prijs. Hettema's uitgaven zijn zonder uitzondering duurder dan die van De Bont. Over de hele periode bezien zijn de atlassen van Hettema veel drastischer gewijzigd dan die van De Bont. In absoluut opzicht zijn er net iets meer kaarten aan toegevoegd, maar vooral zijn de veranderingen in het al bestaande kaartmateriaal veel ingrijpender gebleken.

Weergaven van de vaderlandse geschiedenis

Het vervolg van deze studie zal zich beperken tot de geschiedenis van Nederland en haar (voormalige) koloniën. Voor beide atlasreeksen geldt dat dit grondgebied op een belangrijk deel van de atlaskaarten centraal staat. Dat aandeel is in de edities van Hettema net iets groter dan in die van De Bont (30 tot 35 procent tegenover 25 tot 30 procent). Tussen 1893 en 1960 zijn deze percentages aan weinig verandering onderhevig geweest.

Druk	Jaartal	Redactie
1	1896	Hettema
2	1899	Hettema
3	1901	Hettema
4	1905	Hettema
5	1908	Hettema
6	1910	Hettema
7	1913	Hettema
8	1917	Hettema
9	1920	Hettema
10	1923	Hettema
11	1927	Hettema
12	1930	Hettema
13	1935	Hettema
14	1939	Hettema
15	1941	Hettema
16	1947	Hettema
17	1951	Hettema/ Berkelbach vd Sprenkel
18	1955	Hettema/ Berkelbach vd Sprenkel
19	1959	Hettema

Tabel 3: De uitgaven van Hettema's *Grote Historische Schoolatlas* (tot 1960).

Atlasopbouw

In de kaarten van het Nederlandse grondgebied wordt een aantal perioden gepresenteerd. Daarin vertonen de atlassen een lichtelijk ongelijke tendens. Hettema kent doorgaans een relatief groot aandeel Tachtigjarige Oorlog en Gouden Eeuw, en De Bont is meer thuis in de periode 1700-1914. Beide reeksen kennen na afloop van de Eerste Wereldoorlog een flinke toename in het aantal kaarten over de modernere geschiedenis (tijdvak 1914-1960). In de jaren na de Tweede Wereldoorlog groeit dit aandeel tot circa 25 procent. De thema's van de atlaskaarten zijn altijd sterk verbonden gebleven met de regio's en periodes, die erop zijn afgebeeld (de onderwerpskeuzes en de representatie daarvan stonden dus niet bij voorbaat vast). Toch valt ook in de selectie van de onderwerpen een belangrijke trend te ontwaren. Het aandeel kaartjes waarop enkel bestuurlijke indelingen wordt getoond is geleidelijk aan afgenomen. Daarvoor in de plaats hebben beide atlasreeksen een steeds meer thematische invulling gekregen.

De eerste jaren

De Bonts eerste historische schoolatlas dateert uit 1893 en bevat slechts vijf

kaarten, 'waarin ongeveer alles, wat de meest in gebruik zijnde leerboeken voor Vaderlandsche Geschiedenis zoowel over ons land als de koloniën behandelen, wordt veraanschouwelijkt.' De atlaskaarten reflecteren dan ook een selectie op chronologische basis, die de leerlingen over zoveel mogelijk aspecten van het Nederlandse verleden kan onderwijzen. Hettema's eerste atlas volgt in 1896. Daarin is het aandeel over het tijdperk van de Republiek onevenredig groot. Ook neemt ook het percentage kaartbladen over de koloniën al snel toe. Dit laatste hangt natuurlijk samen met het uitbreken van de Tweede Boerenoorlog in 1899, en de daaraan gekoppelde ervaring van het nationalistische sentiment. Dit toont zich bijvoorbeeld in de introductie van kaarten over Zuid-Afrika, en de Nederlandse invloeden op het Amerikaanse continent.

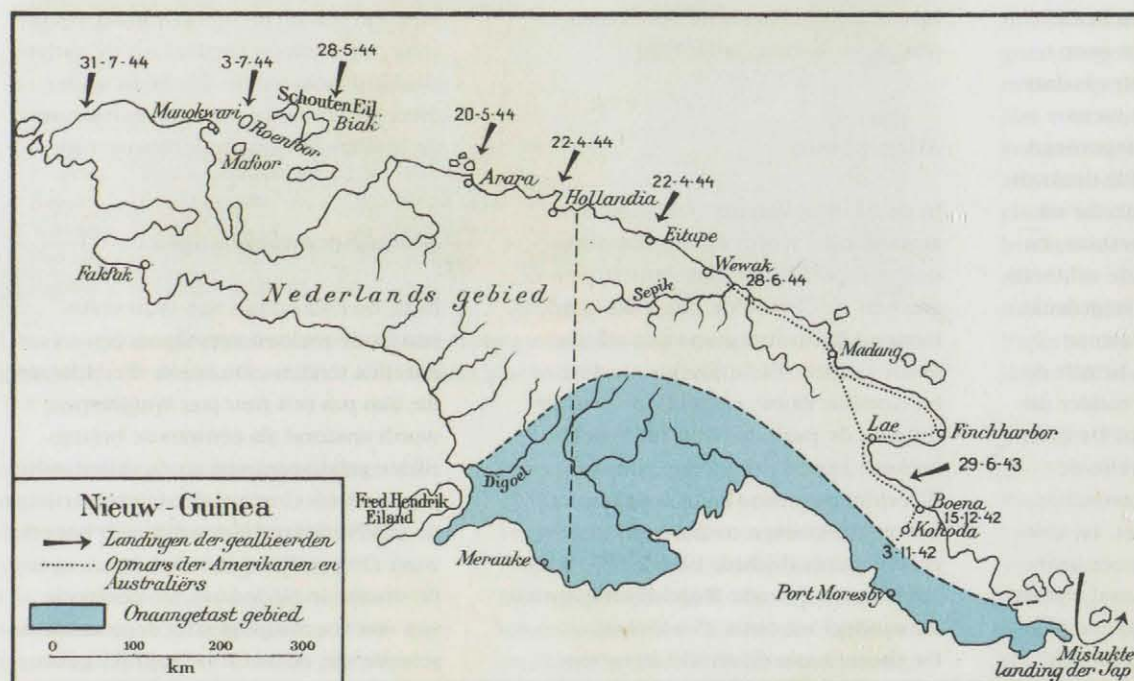
De Bont daarentegen legt in zijn atlas juist extra nadruk op de minder roemrijke perioden en thema's uit de vaderlandse geschiedenis. Dit komt onder meer tot uiting in de vele kaartjes over de Middeleeuwen en de Franse tijd.

Globale ontwikkelingen

In de nieuwe edities van 1920 vertonen beide reeksen vervolgens één en dezelfde tendens. De Eerste Wereldoorlog, die dan pas een paar jaar is afgelopen, wordt omarmd als één van de belangrijkste gebeurtenissen uit de vaderlandse geschiedenis (hoewel de actieve participatie van Nederland natuurlijk zeer beperkt was). Dit resulteert in vele kaarten over de situatie in Nederland. De perceptie van wat überhaupt geschiedenis is, en de selectie van de meest belangrijke gebeurtenissen uit het vaderlandse verleden blijken op die manier sterk afhankelijk te zijn van de meer contemporaine ervaringen. In de periode, die daarop volgt worden kaarten gemoderniseerd, en terwijl maar sporadisch nieuwe atlasbladen worden toegevoegd, verschijnt op de lege pagina's een steeds groter aantal nieuwe kaartjes. Dat wordt mogelijk door veranderingen in de druktechniek, en is bijvoorbeeld in deze periode ook te zien in de Bosatlas. De thematische invulling van deze kaartjes is typisch voor het moment. Een aantal wendingen in het nationalistische sentiment vindt namelijk weerslag in de zogenaamde 'cartons voor de vaderlandse geschiedenis', waarin de meest indrukwekkende onderwerpen uit het

Figuur 1.
Oost-Indië in De Bonts vierde druk (1912). Nieuw Guinea valt zelfs bijna van de kaart af (Vrije Universiteit Amsterdam, OTM; HB-Kaartenz VII 7 C 43).

Figuur 2.
Nieuw Guinea in De Bonts dertiende druk (1948). Vanaf 1948 staat Nieuw Guinea ineens volop in de aandacht (Vrije Universiteit Amsterdam, Kaartenverzameling LK.04706gk; (mag) 000/od).

Nederlandse verleden breed worden uitgemeten. Het lijkt er dan ook op dat de twee (inmiddels) meest voorname vertegenwoordigers van het genre zich door elkaar laten inspireren wat betreft de invulling van deze cartons of inzetten. Na afloop van de Tweede Wereldoorlog, volgt onmiddellijk een behoorlijk aantal kaarten over deze, voor een historische atlas, toch wel heel recente gebeurtenis. Wederom bepaalt de actualiteit dus welke 'geschiedenis' er in de atlassen wordt opgenomen. Een andere maatschappelijke uiting is de plotse aandacht, die De Bont's atlas in 1948 voor Nieuw-Guinea heeft. Voorheen was dit eiland eigenlijk

nooit in de kaarten opgenomen, maar uiteindelijk is het blijkbaar toch doorgedrongen dat het hier om de laatste kolonie in de Oost zou gaan.

Politiek Gevoelige Thema's

De zojuist besproken samenstelling van de twee atlasreeksen reflecteert weliswaar een belangrijk deel van de geschiedkundige boodschap, die de auteurs proberen over te brengen, maar voor een werkelijk steekhoudende interpretatie is daarnaast een meer inhoudelijke analyse van het kartografische

materiaal toch onmisbaar. Dit gebeurt aan de hand van een aantal politiek gevoelige thema's.

Religie

De kerkelijke geschiedenis is een gevoelig onderwerp, waarvan mag worden verwacht dat de kartografische presentatie afhankelijk is van de grote maatschappelijke tendensen, zoals de verzuiling en de onderwijskwestie. Om die reden is het des te opmerkelijker dat De Bonts geloofskartje gedurende de hele onderzoeksperiode nauwelijks is

Figuur 3.
V.I.n.r. Fragmenten van *De Hervorming* in respectievelijk Hettema's derde, zesde, en zestiende druk (1901; 1910; 1947). Blauw zijn de *r. katholieken*, roze de *hervormden*, en rood de *calvinisten* (Vrije Universiteit Amsterdam, LK.11185gk: (mag) 000/od; Universiteit van Amsterdam, OTM: HB-Kaartenzl: VII 7 D 59; Vrije Universiteit Amsterdam, HA.05002).

veranderd. De beïnvloeding vanuit de maatschappij is dus beperkt. Daarnaast geeft dat ene kaartje, een wel heel 'objectieve' weergave van de ruimtelijke spreiding van de verschillende kerkelijke stromingen. Het kleurgebruik is alles behalve extreem, en van speciale kartografische symbolen is geen sprake. De grenzen van de verschillende gebieden zijn weliswaar duidelijk vastgesteld, maar presenteren toch een genuanceerd beeld. De bekende verdeling van het protestantisme van boven de rivieren en het katholicisme van daaronder lijkt het belangrijkste ijkpunt.

Hettema's atlas toont een geheel andere tendens. Tussen 1901 en 1908 wordt een relatief neutraal kaartje gepresenteerd van de ruimtelijke spreiding van Rooms-katholieken en Hervormden. Opvallend is echter dat Nederland (ten onrechte) als een volledig protestantse natie wordt afgebeeld. In een nieuwe druk uit 1910 is deze eenzijdigheid zelfs nog sterker benadrukt. Nederland staat als puur Calvinistisch genoteerd, wat door middel van een extremer kleurgebruik wordt vormgegeven. Na de Tweede Wereldoorlog volgt pas een kentering. In lijn met de veranderde verhoudingen

in de samenleving krijgen eindelijk ook de Rooms-katholieken een gelijkwaardige positie in de (kaart van de) nationale geschiedenis.

Koloniën

Een onderwerp dat kartografisch sterk aan veranderingen onderhevig is geweest, is de presentatie van het koloniale verleden. De Bont stelt doorvoor slechts één atlasblad beschikbaar. Dat blad wordt ingevuld met een grote kaart over 'Nederlanders in vreemde werelddelen' en een aantal inzetten waarop de belangrijkste koloniën zijn afgebeeld. De overzichtskaart is tussen 1893 en 1960 vrijwel hetzelfde gebleven. Toch is de aanblik van het blad enorm veranderd. Vanaf 1912 heeft deze namelijk aan uitstraling gewonnen. Dit heeft te maken met de overweldigende impact van een aantal inzetten. In de eerste uitgaven worden in twee bovenhoekjes enkel Nederlands-Indië en de noordkust van Zuid-Amerika geportretteerd. Sederdien is de presentatie van de Nederlandse bezittingen steeds grootschaliger aangepakt. Zodoende bevat het kaartblad vanaf 1912 maar liefst tien inzetten, waardoor in totaal meer dan de helft van het kaartblad wordt gevuld. In Hettema's atlas klinkt vooral het sentiment door van een kaartenmaker, die maar niet genoeg kan krijgen van de extraterritoriale verworvenheden van met name de hoogtijdagen van de oude Republiek. Dit resulteert in aparte atlasbladen over Indië onder de V.O.C.,

Indië onder de staat, de bezittingen op het Amerikaanse en Afrikaanse continent, en tenslotte een overzicht van dit alles, waarop ook de ontdekkingen van de grote Hollandse zeevaartnatie niet ongenoemd kunnen blijven.

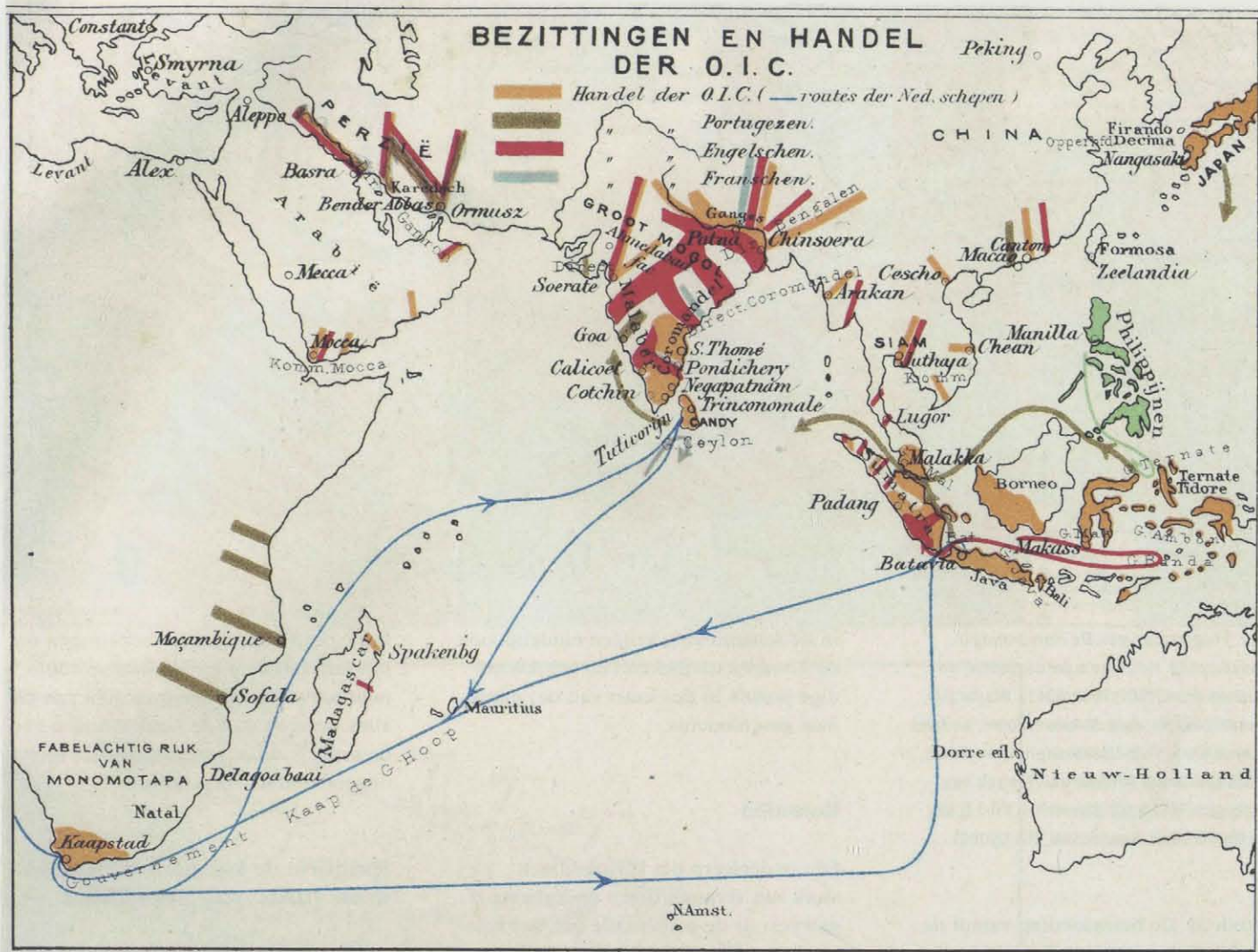
Specifiek: de koloniën in Hettema's *Grote Historische Schoolatlas*

Deze buitengewone aandacht voor de koloniale geschiedenis is aanleiding om nog even kort in te gaan op de weergave van deze Nederlandse overzeese aanwezigheid.

De overzichtskaart

Hettema presenteert in eerste instantie een redelijk afgewogen overzichtskaart van alle overzeese contacten. Tot 1908 worden de namen van die overzeese gebieden waar zich slechts Nederlandse handelsposten hebben bevonden enkel van een kleine onderstreping voorzien, en zijn de territoria waar die invloed dieper is gegaan, naar gelang de duur van de Nederlandse kolonisatie verder ingekleurd. Dit resulteert in een rustige kaart waarin de omvang van de 'overzeese bezittingen' nauwelijks wordt overdreven.

Een interessante ontwikkeling betreft in 1901 de toevoeging van een markering van alle gebieden waar Nederlands wordt gesproken. Dit kan niet los worden gezien van de Boerenoorlogen in Zuid-Afrika, die in Nederland veel sympathie opwekten voor de Afrikaners. Met Hettema's vijfde druk (1908) wordt

Figuur 4.

Bezittingen en handel der O.I.C. in respectievelijk Hettema's zesde en negende druk (1910; 1920) (Universiteit van Amsterdam, OTM: HB-Kaartenzl: VII 7 D 59; OTM: HB-Kaartenzl: I 2 D 78).

de overzichtskaart uitgebreid herzien. De omvang van de koloniale machtsuitoefening wordt flink groter voorgesteld dan in alle voorgaande edities. Ter vergelijking worden de koloniën van alle overige Europese grootmachten ook in het kaartbeeld opgenomen, waaruit blijkt dat Nederland kan wedijveren met de besten (wat in werkelijkheid maar voor een korte periode opgaat). Deze kaart over onze handel en koloniën toont namelijk het hoogtepunt van de Nederlandse Gouden Eeuw, en niet een situatie uit bijvoorbeeld het jaar 1800. Nederland lijkt Spanje en Portugal makkelijk de baas te kunnen, en Frankrijk en Engeland betekenen in dit machtsveld nog helemaal niets. In de zesde druk (1910) wordt deze grootsheid nog sterker benadrukt. Voor het eerst worden ook de grote ontdekkingsreizen in het beeld opgenomen, waardoor een kartografische claim

wordt gelegd op Australië, Spitsbergen en Nova Zembla.

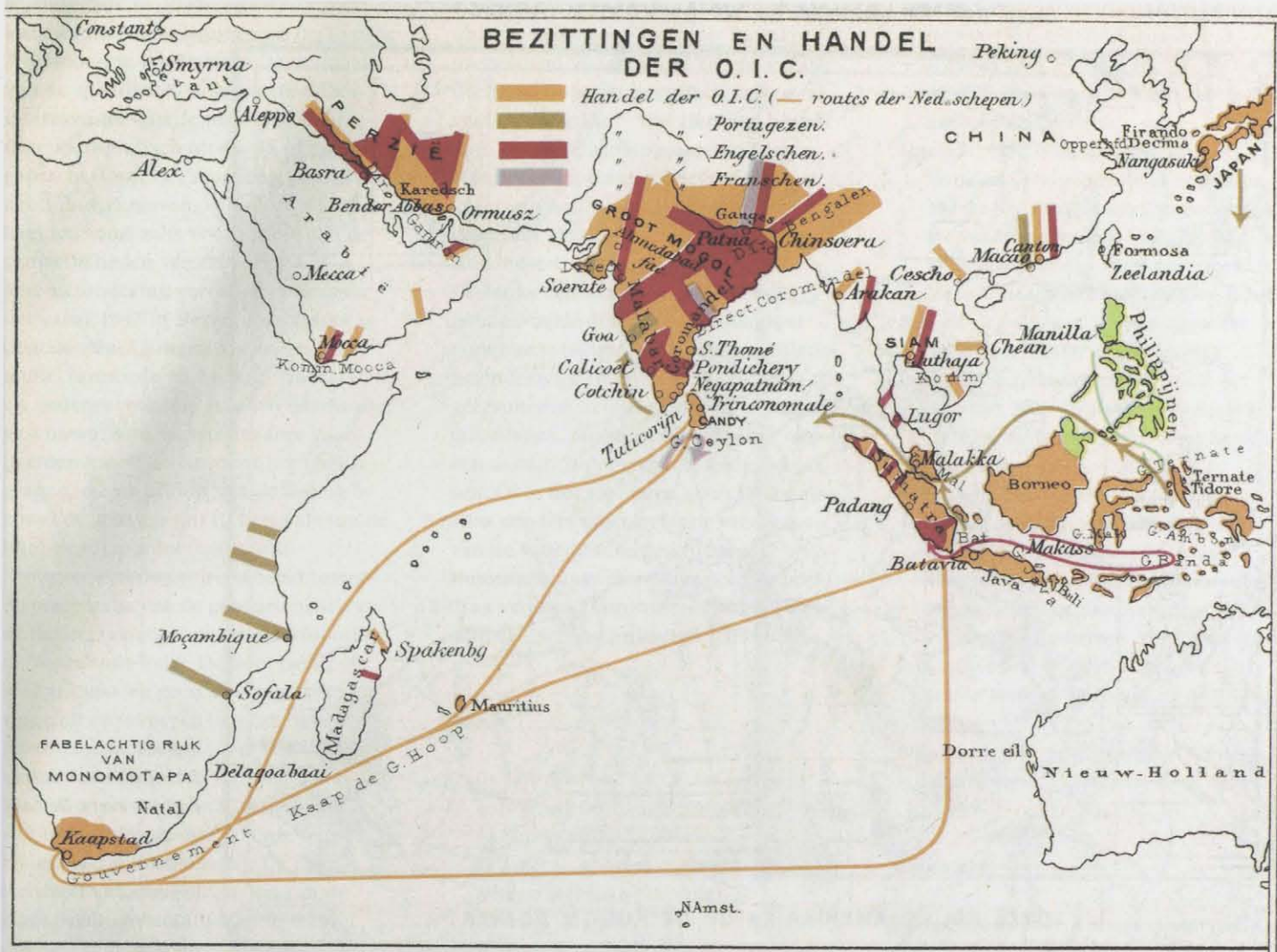
Indië

Op de pagina's na de overzichtskaart volgt allereerst een weergave van de uitbreiding van ons gezag in Oost-Indië. Dit betreft in de periode 1896-1908 één apart kaartblad. Vervolgens wordt het thema vanaf 1910 nog eens extra onder de aandacht gebracht. Zowel het V.O.C.-bewind, als dat van de staat, krijgt een tweetal pagina's toebedeeld. Los van deze grote belangstelling kent dit deel van de vaderlandse geschiedenis een bijzonder neutrale weergave. De koloniale invloed wordt ook naar moderne maatstaven nauwelijks overdreven, en het gebruik van kleuren en symbolen heeft geen bijzondere boodschap. Een uitzondering vormt vanaf 1923 de populaire omschrijving van de bewoners van

het eiland Borneo, als 'koppensnellers'. Een tweede curiositeit betreft het bijkaartje *bezittingen en handel der O.I.C.* Daarin kent het Interbellum wederom een verandering, die alleen maar als uiting van een verhevigd nationalisme te interpreteren is. Vanaf 1910 wordt al een kaart getoond waarop de regionale spreiding van de Nederlandse handel te vinden is. Die beperkt zich niet tot een aantal regio's in Indonesië, maar omvat ook Japan en delen van Perzië en India. Vanaf 1920 wordt een veranderde weergave van diezelfde kaart gepresenteerd. Inmiddels beslaat het zeventiende-eeuwse handelsgebied ook de meest onbereikbare delen van Indonesië, en vrijwel geheel Perzië en India, inclusief het huidige Bangladesh.

De overige koloniën

Een laatste kaartblad dat volledig aan de overzeese bezittingen is gewijd, is *Onze*

Koloniën in Amerika en op de Kust van Guinea. Dit thema wordt pas in 1905 geïntroduceerd. Die eerste weer-gave is een bijzonder afgewogen uiting van deze machtspositie. Het wordt duidelijk dat Nederland ook in Amerika een vinger in de pap heeft (gehad), maar dat die invloed nauwelijks moet worden overdreven.

De (voormalige) bezittingen bevinden zich met name aan oevers van de rivieren, en op het meest oostelijke puntje van het continent. Door middel van inzetten wordt daarnaast aangetoond dat de Nederlandse invloedssfeer zich verder heeft uitgestrekt over een aantal baaien van Westelijk Afrika en een gebiedje rondom Nieuw Amsterdam. Dit beeld is vervolgens op de schop gegaan. Vanaf 1920 gaat dat gepaard met een geweldige overdrijving van de Nederlands invloed, wat in het kaartbeeld tot in 1959 onveranderd blijft: de kleine gebiedjes op de overzichtskaart waren enorme lappen grond geworden. Dezelfde neiging tot overdrijving is zichtbaar in de presentatie van het

Braziliaanse kustgebied, waar de Hollanders op het hoogtepunt van hun Gouden Eeuw gedurende niet meer dan dertig jaar invloed hebben uitgeoefend middels een aantal gefortificeerde handelsnederzettingen en agrarische exploitaties. Ook op de bijkaartjes is de oppervlakte van deze bezittingen flink toegenomen.

Daarnaast is in de rechterbovenhoek een aantal koloniale bezittingen te zien, dat enkel door de aangepaste schaal een glorieuze indruk maakt. Het betreft uitvergrotingen van Sint Eustatius, Suriname en de monding van de Paramaribo-rivier.

Wereldoorlogen

Los van de politiek getinte keuze om de Eerste Wereldoorlog onmiddellijk na 1918 al in de 'historische' atlassen op te nemen, is de weergave van de gebeurtenissen zelf weinig subjectief. In beide atlasreeksen gaat het om zwart-wit kaartbeelden (met hooguit een blauwe

kleuring van het water) en een niet al te spectaculaire invulling, wat voornamelijk samenhangt met een aantal druktechnische redenen.

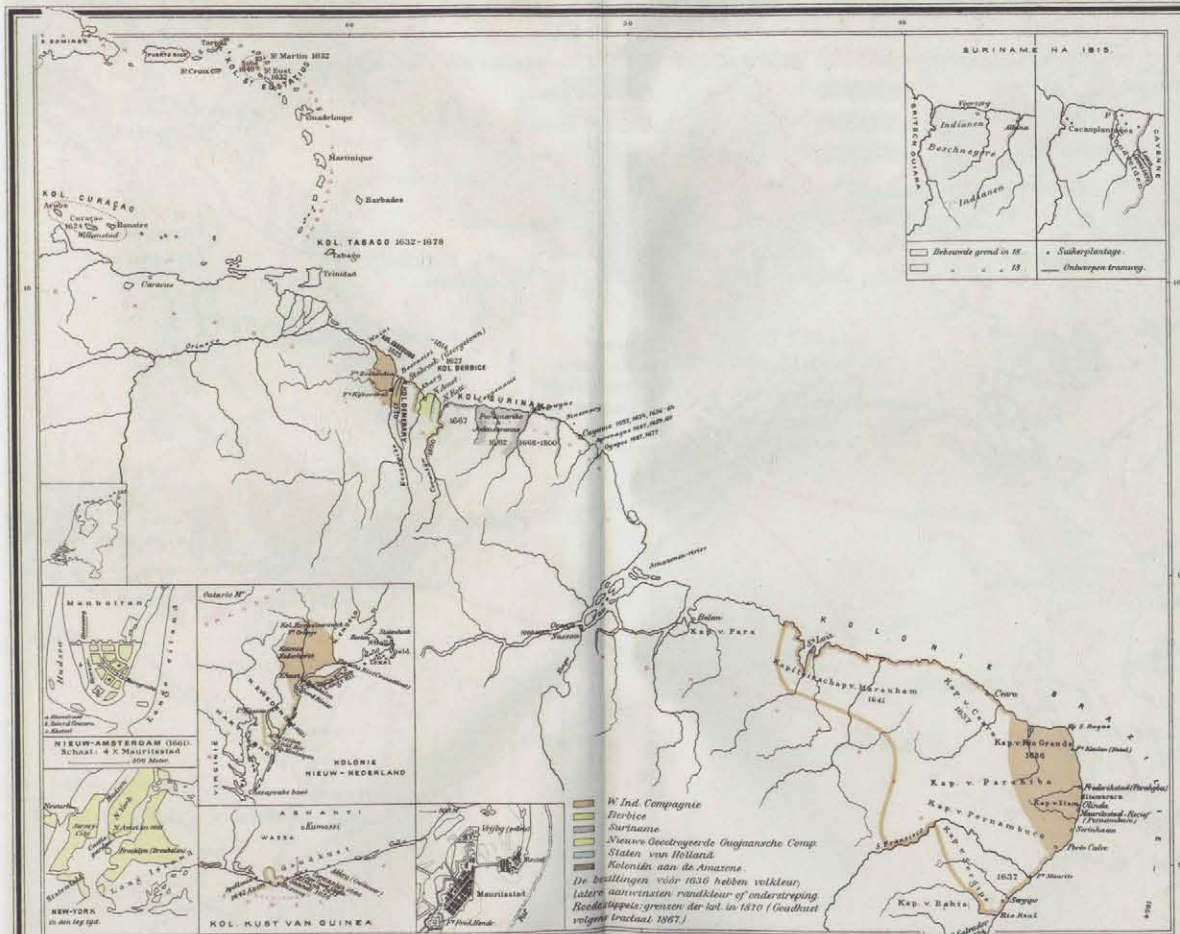
Interessanter is de selectie van de verschillende onderwerpen. Zo is er gekozen voor het vertonen van de belangrijkste oorlogshandelingen, waarbij de positie van Nederland in een bredere geografische context wordt geplaatst. De presentatie van de nasleep daarentegen, concentreert zich grotendeels op de grens met België. Een opvallende bijkaart toont bijvoorbeeld de grenscorrecties, die de Zuiderburen naar aanleiding van de vermeende collaboratie met de Duitsers hebben geëist, omdat Nederland (Duitse) soldaten door (Nederlands) Limburg had laten terugtrekken.

Daarbovenop presenteert De Bont in 1920 een kaartje over 'De Wielingen Quaestie' waarin België als nasleep van de oorlog een belangrijk territorium opeiste. Het gaat om de monding van de Westerschelde, die Antwerpen met de zee verbindt.

Vervolgens wordt in beide atlasreeksen

ONZE KOL. IN AMERIKA EN OP DE KUST V. GUINEA

Nº I

Figuur 5.
De koloniën in Amerika en op de kust v. Guinea in respectievelijk Hettema's vierde en negende druk (1905; 1920) (Vrije Universiteit Amsterdam, LK.04118gk: (mag) 000/od; Universiteit van Amsterdam, OTM: HB-Kaartenzl: I 2 D 78).

ONZE KOL. IN AMERIKA EN OP DE KUST V. GUINEA

Nº II

Nº II

onmiddellijk na 1945 een groot aantal kaartjes over de 'historie' van de Tweede Wereldoorlog opgenomen. Andermaal zijn de specifieke onderwerpskeuzes interessanter dan de manier waarop deze kartografisch tot uiting worden gebracht. Over het algemeen betreft het neutrale weergaven, waardoor de kaartbeelden soms zelfs voorbijgaan aan de gruwelijkheden van de oorlog. Een uitzondering vormt een bijkaartje dat vanaf 1947 in Hettema's atlassen is opgenomen. Uitingen als 'tegen-den-muur', 'armoede en honger', 'razzia's' en 'jodenvervolgung' worden daarin niet geschuwd. Andere interessante kaartbeelden tonen de eisen tot grenswijzigingen, die na afloop van de oorlog in zowel de atlassen van Hettema als van de Bont worden gedocumenteerd. Een meer gedifferentieerd beeld betreft de presentatie van de gebeurtenissen en de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië. De Bont besteedt hier gek genoeg geen aandacht aan; vergeten en vergeven lijkt het devies. Hettema daarentegen toont zelfs meer kaarten van Indië dan van Nederland zelf. Vlak voor en na de onafhankelijkheid van Indonesië staat de kolonie namelijk enorm in de aandacht. De toon is daarin tweeledig. Alle daden van de Japanners worden afgekeurd, maar ook de onafhankelijkheidsstrijd van de lokale bevolking kan niet op enige appreciatie rekenen. Kortom, het betreft een veroordeling van alle daden waar Nederland de dupe van is geweest.

Conclusie

De historische schoolatlassen van Hettema en De Bont zijn tegen het eind van de negentiende eeuw geïntroduceerd met een klein aantal kaartbladen over het vaderlandse verleden. Beide reeksen zijn binnen twintig jaar uitgebreid met een veel omvangrijkere sectie over de algemene geschiedenis. Vanaf 1912 zijn nog maar sporadisch nieuwe bladen toegevoegd. Veel groter is de hoeveelheid kaarten, die is bijgedrukt als inzet, of op de achterzijde van het al bestaande materiaal.

De meeste kaarten zijn ook inhoudelijk aan veranderingen onderhevig geweest. De reeks van Hettema is na de introductie veel drastischer gewij-

zigd dan die van De Bont. In absoluut opzicht zijn er net iets meer kaarten toegevoegd, maar vooral zijn de veranderingen in het al bestaande materiaal veel omvangrijker. Wat Hettema betreft leidt dit in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog tot een onevenredige groei van nadruk op de overzeese gebieden, en de verworvenheden uit de Hollandse Gouden Eeuw. Ondanks een dergelijk onderscheid hebben beide auteurs hetzelfde doel voor ogen: bijdragen aan het geschiedenisonderwijs. In beide reeksen heeft dat geresulteerd in een groei van het aantal atlasbladen, die sterk samenhangt met een aantal contemporaine gebeurtenissen. Over het algemeen geeft De Bont's atlas een iets meer neutrale weergave van de vaderlandse geschiedenis. Hettema brengt de opkomst en uitbreiding van zowel protestantisme als kolonialisme wat nadrukkelijker in beeld.

Noten

* Op deze plaats wil ik Dr. P. van der Krogt en Dr. P. van den Brink bedanken voor de aanmoediging om mijn honours bachelor scriptie om te zetten in een wetenschappelijke publicatie.

1. Winearls 1995, xii.
2. Meurer 1998.
3. Homan et al. 1985.
4. Koeman 1983. 252-253.
5. Homan et al. 1985.
6. Ormeling 2005. 83-84
7. Ruitinga 1998.
8. Koeman 1985.
9. Ruitinga 1998.
10. Van der Tuin 2002.
11. Homan et al. 1985.
12. Ruitinga 1998.

Literatuur

- Homan, H.J.A., C. Koeman en J.W.H. Werner. 1985. *Het Beeld der Aarde. De Nederlandse Schoolatlas: 1880-1940. Catalogus van de tentoonstelling in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam van 7 oktober tot en met 7 november 1985*. Alphen aan den Rijn: Canaletto.
- Koeman, C. 1983. *Geschiedenis van de kartografie van Nederland: zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden*. Alphen aan den Rijn: Canaletto, Tweede Druk.

- Koeman, C. met medewerking van H.J.A. Homan. 1985. *Atlantes Neerlandici, Vol. VI. A bibliography of atlases published in the Netherlands between 1880 and 1940*. Alphen aan den Rijn: Canaletto.
- Meurer, P. 1998. *Ortelius as the Father of Historical Cartography. Abraham Ortelius and the First Atlas. Essays Commemorating the Quadricentennial of his Death. 1598-1998*, Broecke, M. van den, P. van der Krogt en P. Meurer. Houten: HES Publishers BV. 133-160.
- Nederlands Adelsboek*. 's-Gravenhage: Van Stockum & Zoon, 47^e Jaargang, 1954.
- Ormeling, F.J. met medewerking van R. van der Vaart. 2005. *Biografie van de Bosatlas [1877-heden]*. Groningen: Wolters Noordhoff Atlasproducties.
- Ruitinga, L. 1998. *Nederlandse atlassen voor kantoor, school en huis. Tentoonstelling van atlassen uit de collectie van de Kaartenverzameling van de Bibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam: November 1998 – Januari 1999*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Tuin, J.D. van der. 2002. *Waterschrijvers, Wie schreef Wat over Nederland als Waterland?* 260.
- Winearls, J. 1995. *Editing Early and Historical Atlases*. Toronto: University Press, xi-xvii.

Summary

Hettema en De Bont: A comparison of two historical atlases / Thomas Wagemaak

Historical school atlases may influence the historic awareness of generations of people. In the Netherlands, this genre goes back to the late 19th century. Two main series are De Bont's *Schoolatlas der Algemene en Vaderlandse Geschiedenis* (1893-1960) and Hettema's *Grote Historische Schoolatlas* (1896-1968). These have been compared. Both started out with a small number of atlas sheets. Until 1914, the number of pages dedicated to Dutch history was gradually increasing. Thereafter, the number of atlas sheets went up all of a sudden, in order to accommodate the representation of World Wars I and II. Other important changes have occurred in the maps themselves, in particular in Hettema's series. Overall, De Bont's atlases have been more neutral and consistent in the representation of Dutch history. Hettema emphasises the colonies and the Dutch 'Golden Age' disproportionately, and examples of the religious and colonial histories contain many political connotations.

In 2005 verscheen het prachtige werk over de kartografische productie van de firma Van Keulen.¹ Deze publicatie is het resultaat van de samenwerking tussen verscheidene auteurs en instellingen. Het volumineuze boek is ingedeeld in twee delen. In het eerste deel worden verscheidene hoofdstukken gewijd aan de firma Van Keulen, haar inbreng in de zeevaart en haar relatie tot de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Het laatste hoofdstuk is gewijd aan de zogeheten handgetekende zeekaarten. Dit zijn zeekaarten waarop de rand en de kompaslijnen vooraf in het zwart zijn gedrukt, maar de geografische gegevens, windrozen en cartouches nadien met de hand zijn aangebracht.

Het tweede deel van het boek is het catalogusgedeelte en geeft een volledig overzicht van de zogeheten handgetekende of manuscript zeekaarten, die in de periode 1704-1749 in het atelier van de familie Van Keulen het licht zagen. In de catalogus zijn 613 verschillende manuscriptkaarten opgenomen; daarvan zijn 122 bewaard in twee of meer exemplaren. Alles tezamen werden 757 kaarten teruggevonden.

De catalogus van deze manuscriptkaarten is het resultaat van vijf jaar onderzoek (1996-2000). Uit het onderzoek is gebleken dat de overgrote meerderheid van de verzamelde kaarten behoort tot drie belangrijke collecties, die sinds hun ontstaan onveranderd zijn gebleven: kaarten van Oost- en West-Indië en Amerika vandaag in de Biblioteca Angelica te Rome, ca. 1715 samen-

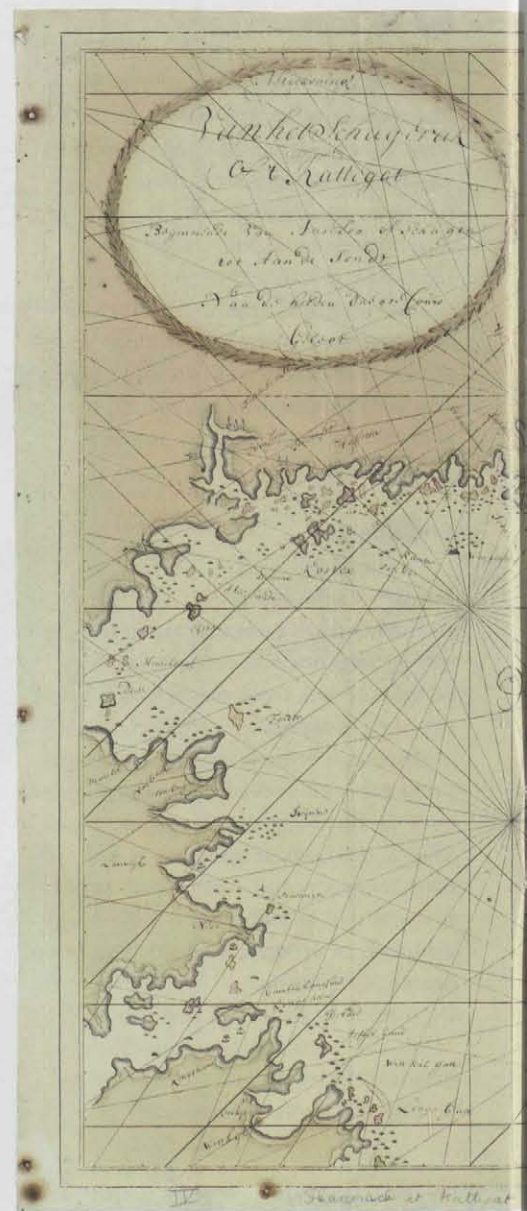
gebracht voor kardinaal Domenico Passionei (1682-1761);² kaarten van Noord-Amerika, de Baltische zee en de Noordzee in de Staatsbibliotheek in Berlijn (ca. 1720) en de collectie kaarten, die de universiteitsbibliotheek te Leiden in 1908 aankocht. Andere kaarten werden teruggevonden in atlassen: de handgetekende kaarten dienden immers ook om bestaande atlassen van de firma Van Keulen aan te vullen. Zo bewaart de Koninklijke Bibliotheek van België een maritieme verzamelatlas met werk van Johannes Van Keulen waarin 4 handgetekende zeekaarten voorkomen (VH 14391 E).³ Nog andere kaarten komen voor op losse bladen. Naargelang hun formaat worden de kaarten opgedeeld in twee groepen: de eerste groep omvat losse kaartbladen van groot formaat (ca. 59 x 99 cm), de tweede groep

W. Bracke is hoofd van de afdeling 'Kaarten en plans' van de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel en is als hoogleraar Latijnse paleografie en Latijnverbonden aan de Universit  libre de Bruxelles.

Afteekenine van het Schagerak of 't Kattegat beginnende van Anseloo of Schagen tot aan de Sondt naa de heeden daegse cours gelegt. Manuscriptkaart op papier door G. Van Keulen, ca. 1720-1726. Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel.

Twee ongeken- de handschriftkaarten van de firma Van Keulen in de Koninklijke Bibliotheek van België

kaartbladen van klein formaat (ca. 52 x 64 en 51 x 58 cm). De auteurs maken voorts een onderscheid tussen de originele zeekaarten en de kopieën die ervan werden gemaakt.

Zoals de auteurs zelf aangeven in de inleiding op de catalogus (p. 249), bijkomende zeekaarten kunnen nog gevonden worden. De auteurs denken daarbij vooral aan de Van Keulen atlassen, namelijk, die van de *Zee-Fakkel*, die de firma Van Keulen, zoals al vermeld, aanvulde met manuscriptkaarten. De twee kaarten, die we hier willen voorstellen, maken echter geen deel uit van een atlas in de Koninklijke Bibliotheek van België. Het gaat namelijk om twee losse, tot op heden niet opgemerkte exemplaren, die eerder toevallig zijn opgedoken.

In juni 2009 startte de afdeling 'Kaarten en plans' van de Koninklijke Bibliotheek

een algemene inventaris van haar collectie losse kaartbladen. De inventaris had een drievoudig doel: nagaan welke kaarten nog niet waren opgenomen in de bestaande handgeschreven inventaris; een overzicht krijgen van de kaarten, die niet meer teruggevonden kunnen worden en een precies idee hebben van het aantal losse kaartbladen, die in de afdeling worden bewaard.

Tijdens de verificatie kwamen aldus de twee manuscriptkaarten van Van Keulen naar boven. Ze waren lang geleden gescheiden van de algemene collectie omwille van schimmelgevaar. De kaarten staan opgetekend in de handgeschreven inventaris onder de nummers III 9367 en III 9385. Waar ze precies vandaan komen en hoe ze in de bibliotheek terecht zijn gekomen, hebben we nog niet kunnen achterhalen. In de inventaris staat genoteerd dat ze tot

het Oude fonds (Ancien fonds) behoorden. Dit is de term die in de afdeling algemeen wordt gebruikt voor het deel van de collectie kaarten dat al lang in de bibliotheek wordt bewaard, waaraan geen plaatsnummer (en vaak ook geen inventarisnummer) was gegeven en dat opgesplitst was in grote en kleine formaten. De opdeling van de collectie naar gelang de grootte van de documenten wordt vandaag nog toegepast in het Prentenkabinet waartoe in de negentiende eeuw ook de kartografische collectie behoorde. De geografische ordening van de kaarten zoals die vandaag in de afdeling 'Kaarten en plans' wordt toegepast, dateert van de twintigste eeuw. Hoewel de afdeling 'Kaarten en plans' er officieel pas in de jaren 1960 kwam, toen de Koninklijke Bibliotheek haar nieuwe gebouwen betrok, bestond de kaartcollectie dus al lang voordien. De geschiedenis van

Het Noorderdeel van de Noord Zee seer dienstigh voor de Kruisers. Manuscriptkaart op papier, toegeschreven aan G. van Keulen, ca. 1726. Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel.

de collectie is echter vrij complex en onze kennis ervan vertoont nog wel wat lacunes.⁴ De kaarten die we hier bespreken, werden door Antoine De Smet, die sinds 1936 verantwoordelijk was voor de dienst (nog niet de afdeling) 'Kaarten en plans', persoonlijk ingeschreven in de inventaris van de derde reeks, die ook vandaag nog wordt gebruikt. Onder de andere kaarten die De Smet inschreef eind jaren dertig, vinden we nog kaarten van de familie Van Keulen. Voorts vonden we voor één van de handgetekende Van Keulen kaarten, de tweede die hier kort wordt beschreven, een vermelding in de oude houten steekkaartenbak, die nu in het magazijn staat en waarvan de oudste steekkaarten waarschijnlijk behoren tot de nieuwe catalogus van kaarten en plans van België die in 1880 blijkt te zijn afgewerkt.⁵

De eerste kaart heeft als plaatsnummer: IV Skagerack et Kattegat - s.d. - III 9385. De geografische informatie op de kaart komt het meest overeen met die van de kaart vermeld onder nummer 93 in *The Van Keulen Cartography*. De kaart, die eveneens naar het oosten is georiënteerd, toont inderdaad ook het Kattegat, maar gaat wel heel wat verder noordwaarts en beeldt ook het Skagerrak en het zuidelijke deel van het Oslofjord af. Het meest noordelijke eiland op de kaart is Bastøy in het Oslofjord. De inkleuring op beide kaarten is enigszins verschillend. In tegenstelling tot kaart nr. 93 draagt de kaart wel een cartouche, in de linker bovenhoek: *Afteekeninge / van het Schagerak / of't Kattegat / beginnende van Anseloo of Schagen / tot aan de Sondt / naa de beeden daegse cours / gelegd*. Onderaan de kaart is er een schaal aanduiding in Duitse mijlen: *10 Duijtsche Mijlen* (= 20,3 cm) [ca. 1:370 000]. De schaal is dus kleiner dan die van kaart nr. 93. Er is één gekleurde windroos, zoals in kaart nr. 93, die hier echter in het midden van het blad staat. De kaart kan op basis van kaart nr. 93 rond 1720-1726 worden gedateerd.

De tweede kaart heeft als plaatsnummer: IV Mer du Nord - ca. 1706 - Van Keulen - III 9367. De geografische informatie op de kaart komt het meest overeen met die van de kaart vermeld onder nummer 19 in *The Van Keulen Cartography*. De kaart, die eveneens naar het noorden is georiënteerd en de breedtegraden aangeeft, toont een deel

van de Atlantische oceaan, de Noorse zee en de Noordzee. De kaart laat in het zuiden wel meer van de Buiten-Hebriden en Schotland zien. De breedtegraden gaan dan ook van 57° tot 63° terwijl ze op kaart nr. 19 van 57°30' tot 64° lopen. Het voorgedrukte patroon van kompaslijnen is wel identiek in beide kaarten. Beide kaarten hebben ook twee gekleurde kompasrozen op dezelfde plaats. De inkleuring van de kaarten is echter enigszins verschillend. Beide kaarten hebben twee cartouches. Het eerste cartouche in de linker bovenhoek op de kaart verbergt het zuidelijke deel van IJsland dat we op kaart nr. 19 terugvinden. De cartouche bevat de titel van de kaart: *Het / Noorderdeel / van de / Noord Zee / seer dienstigh voor de / Kruijzers*. Op kaart nr. 19 vinden we die informatie linksonder. In de linker benedenhoek staat het tweede cartouche met informatie over de uitgave: *tot / Amsterdam / by / G. Van Keulen / aen de Nieuwenbrug*. Op kaart nr. 19 vinden we die informatie in het cartouche in de rechter bovenhoek. In de rechter benedenhoek is er een schaal aanduiding: *45 Duijtsche Mijlen* (= 28,2 cm) [ca. 1:1 200 000]. De schaal is dus iets groter dan die van kaart nr. 19. De kaart is in het plaatsnummer ca. 1706 gedateerd, maar op basis van kaart nr. 19 moet misschien eerder aan 1726 worden gedacht.

De kaarten vertonen drie diepe en twee minder uitgesproken verticale plooien en dragen een titel op de verso. Beide kaarten vertonen ook een gelijkaardige weergave van gedrukte kompaslijnen. Ze hebben beide ook het typische ruitenpatroon (lengte van een zijde ca. 2,3 cm) gevormd door blinde rechten, dat werd aangebracht voor het kopiëren van de kaarten. Beide kaarten bestaan uit twee kaartbladen. De assemblage van twee bladen kan verklaren waarom we op de kaarten niet de typografische eigenaardigheden vonden die de kaarten van na 1720 kenmerken, met name het verticale streepje, 1 cm lang, dat op ongeveer 26 cm van de rand het kader boven- of onderaan doorkruist. Het ontbreken van dergelijk teken kan ook verklaard worden door het gebruik van oude, voorgedrukte kaartbladen.⁶ De afmetingen van beide kaarten verschillen onderling lichtjes: de eerste kaart meet ca. 60,5 × 102,5 cm, de tweede kaart ca. 58,5 × 98,5 cm. Beide kaarten behoren dus dui-

delijk tot de eerste groep kaarten van de firma Van Keulen, van groot formaat. Ze waren bestemd voor de zeelui en kenden een autonoom bestaan. De kaarten vertonen ook gaatjes aan de buitenrand met daaromheen roestvlekken. Dit zou kunnen wijzen op een actief gebruik van de kaarten. Het blauwe papier waarop de kaarten zijn geplakt en dat kenmerkend blijkt te zijn voor de manuscriptkaarten van de firma Van Keulen, vertoont die gaatjes echter niet.⁷

Noten

1. Dirk de Vries, Günter Schilder, Willem Mörzer Bruyns, Peter van Iterson, Irene Jacobs, Nils Persson en Ton Vermeulen, 2005 *The Van Keulen Cartography, Amsterdam, 1680-1885*, Alphen aan den Rijn, (hierna geciteerd als *The Van Keulen Cartography*).
2. De kaarten werden uitgegeven door Guiso, M.A. en N. Muratore, *Ad usum navigantium. Carte nautiche manoscritte di Gerard van Keulen 1709-1713*, Roma, 1992.
3. *The Van Keulen Cartography*, 95, nr. 23.
4. Voor de geschiedenis van de afdeling en haar collectie is de belangrijkste bron nog steeds de bijdrage van A. De Smet in *Koninklijke Bibliotheek. Memorialis 1559-1969*, Brussel, 1969, 273-296, in het bijzonder 283-293. Voor de archieven van de Koninklijke Bibliotheek en van de kaartencollectie in het bijzonder, zie C. Vleeschouwers, *Inventaris van het archief van de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel*, Brussel, 1979.
5. M.L. Alvin, 1881, *Rapport sur la situation de la Bibliothèque Royale en 1880, présenté au conseil d'administration*, Bruxelles, 19.
6. *The Van Keulen Cartography*, 105.
7. *The Van Keulen Cartography*, 99.

Summary

Two unknown manuscript charts of the Van Keulen firm in the Royal Library of Belgium / Wouter Bracke

In 2009 two so-called manuscript charts by the Van Keulen firm emerged in the map collection of the Royal Library of Belgium. They are not mentioned in *The Van Keulen Cartography, Amsterdam, 1680-1885* (Alphen aan den Rijn, 2005) - the catalogue by Dirk de Vries, Günter Schilder and others. The charts' provenance is not yet completely clear; they are large-format loose sheets of the Norwegian and North Seas, and of the Kattegat respectively.

Recentelijk is in het kader van een structurele verbetering van het onderwijs nagedacht over een zogenaamde geschiedenis-canon, waarin die onderwerpen, die in het geschiedenisonderwijs tenminste moeten worden meegenomen, zijn vermeld. Experts uit het onderwijs hebben deze lijst samengesteld. Hoewel over sommige gekozen items kan worden gediscussieerd, is het resultaat alleszins acceptabel en als basis voor de onderwijsrichtlijnen zeker een goed uitgangspunt te noemen.

Dat ook een leuke versie kan worden opgesteld, bewijst de lithografie, die als bijlage van het Kerstnummer van de *Haagsche Post* in 1930 werd verspreid. Alhoewel de kaart is geproduceerd na de Beurskrach van 1929 en aan het begin van de crisisjaren, valt op hoe positief de instelling van de makers is geweest in een periode, waarin er, economisch en politiek, niet veel te lachen viel. Zowel de tekeningen als de daaraan toegevoegde teksten zijn vrolijk van sfeer. Zij bezien zowel de mens als zijn omgeving en verleden met een knipoog, die bewijst dat de realiteit wél werd gerelativeerd maar niet werd verdrongen en dat de trots op het verleden mocht worden getoond. Consequent onderzoek van de kaart - een loep is aan te raden - toont aan dat de onderwerpen ruwweg in drie categorieën kunnen worden ingedeeld: 1. geschiedenis, 2. kunst, literatuur en cultuur, 3. eigentijdse leefomgeving. Hoewel een lange lijst van vermeldde onderwerpen niet als zeer leesbaar wordt beschouwd, zal de lezer, die nog wel het 'oude' onderwijs heeft genoten,

H.D. Kok (1940) is gepensioneerd KLM gezagvoerder en was Plaatsvervangend Hoofd Training Stuurhutbemanningen. Een aantal management projecten van langere duur in het buitenland staan eveneens op zijn naam. Hij is verzamelaar, voorzitter van de International Map Collectors' Society in Londen en redactielid van *Caert-Thresoor*.

zeker een glimlach van herkenning om de lippen krijgen, als hij de onderwerpen de revue ziet passeren.

De grote cartouche links boven vermeldt de titel en de opdrachtgever, de *Haagsche Post*, onder het stadswa-
pen van Den Haag en een mij onbekend wapen met onder andere een posthoorn, geflankeerd door twee Hollandse leeuwen. De vrolijke allegorische figuren in de cartouche omvatten het bekende spectrum van putti tot Neptunus met drietand. Een leeuw met 'geschokte' gezichtsuitdrukking' boven het 'JE MAINTIENDRAI' van ons koningshuis lijkt er op te duiden, dat ook de makers vinden dat de kaart maar net door de beugel kan. De secundaire cartouches zijn ook interessant. Het Behouden Huis op Nova Zembla wordt even zo goed getoond als het schip van Willem Barendsz., dat gekraakt wordt door het ijs en evenzo de verdediging tegen de ijsberen. Het mindere belang, dat toentertijd aan de West werd gehecht, blijkt uit de simpele presentatie van een Zuid-Amerikaans type met sombrero en een stam bananen, maar wél met een gebouw met de Nederlandse vlag op de achtergrond. De grotere cartouche van Onze Oost onderstreept deze gedachte. De zonneschijn van de Gordel van Smaragd is in beeld, evenals een uitbarstende vulkaan met vluchtende mensen. Een Nederlandse koloniale ambtenaar - met tropenhelm en tropenuniform - staat op van de veranda ('stoep') om een en lokale vorst de hand te reiken. Niet de Nederlander, maar de inlandse vorst heeft een pajong (parasol) boven het hoofd, die door een bediende wordt vastgehouden.

Hans Kok

Een geschiedenis canon voor Nederland uit een *Haagsche Post*-bijlage van 1930

Nederlandse geschiedenis

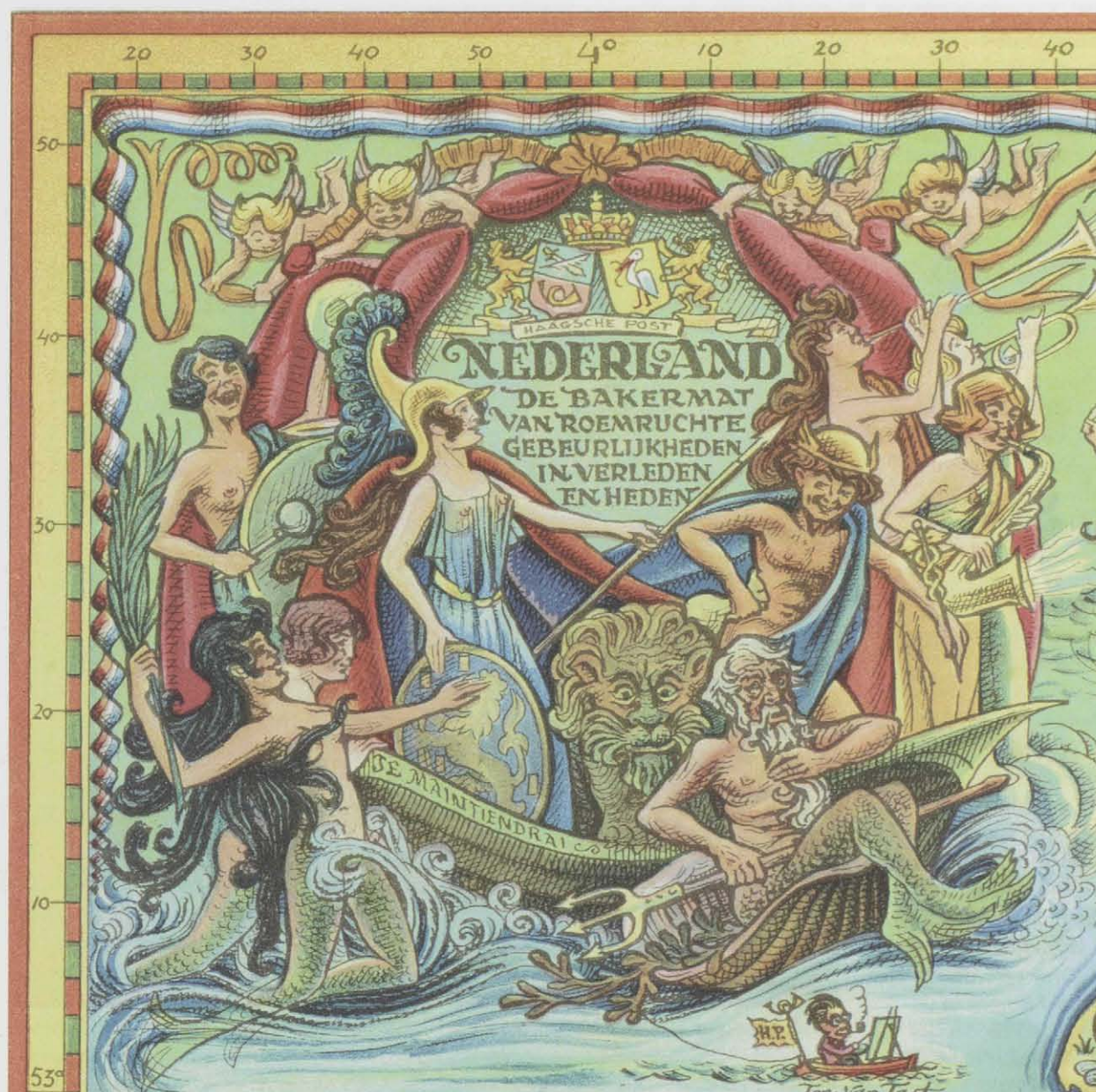
Voor wat betreft de Nederlandse geschiedenis zij hier slechts in grote trekken vermeld wat in 1930 kennelijk als basaal werd beschouwd. De geschiedenis vangt aan met de Hunebedden in Drente en de Batavieren, die in een holle boomstam de Rijn af komen. De Romeinse tijd wordt aanschouwelijk met de intocht en aftocht van de Romeinse legers en de vermelding van het Huis te Britten bij Katwijk. Het Valkhof te Nijmegen met Karel de Grote ontbreekt niet en de twisten tussen de Bronchorsten en de Van Heckerens worden vermeld. Uit deze tijd stamt ook het verhaal van Jan van Arkel en Jan van Schaffelaar, die in Barneveld van de toren springt om de bewoners te redden. Floris de Vijfde, 'der keerlen God' ontbreekt maar dat is een misschien niet meer dan een lay-out probleem. Onze welvaart in vroeger dagen hing in grote mate af van de haringvangst; de uitvinding van het haringkaken door Willem Beukelsz. uit Biervliet ontbreekt dus niet. Evenmin de uitvinding van de boekdrukkunst door Laurens Jansz. Koster uit Haarlem; van Gutenberg en Mainz willen we echt niets weten!

De Tachtigjarige Oorlog wordt behandeld in zijn ontstaan, verloop en resultaat. Het begint met het Smeekschrift der Edelen, *Vivent les Gueux* en de Unie van Utrecht. Alva verliest zijn bril op 1 april door de verovering van Den Briel en het Leidens ontzet, het beleg van Haarlem met Kenau Simons. Hasselaar komen aan bod. Het Turfschip

NEDERLAND | de bakermat van roemruchte | gebeurlijkheden | in verleden | en heden / HP | Ton van Tast fecit | A0 1930; Reproductie L.van Leer & CO Amsterdam. - uitgegeven in 1930 als Kerstbijlage voor de *Haagsche Post*. - 1 kaart; lithografie in kleur, 50,5 x 38,3 cm. - Drie insets met eigen breedte schaal: Onze West (linksonder), Onze Oost (rechtsonder) en Nova Zembla (rechts boven).

Detail,
hoofdcartouche.

van Breda met het daaraan verbonden hoestje en de Synode van Dordrecht uit 1619 mogen niet ontbreken en als Piet Hein de Zilvervloot veroverd, schreeuwt heel Nederland Oranje Boven! Michiel de Ruyter draait in zijn blauwgeruite kiel in de touwslagerij in Vlissingen en de beroemde zeeslagen worden en-bloc vermeld. Ondertussen is Hugo de Groot uit Loevestein ontsnapt in zijn boekenkist en Rabenhaupt redt Groningen van Bommen Berend. Reinoud, de dikke hertog van Gelre, ben ik vergeten en komt hier dus anachronistisch voor door de schuld van uw auteur. Aan het einde van de zeventiende eeuw bekijkt Tsaar Peter de Nederlandse scheepsbouw. Als laatste 'oude' item vindt u Van Speyk, die in Antwerpen liever de lucht in wilde, bij Belgisch bezoek. Toentertijd (1830) tot held benoemd, tegenwoor-

dig, door voortschrijdend inzicht, eerder als domoor ingeschaald. Dat het Nederlandse volk liever zijn grote daden her-denkt dan zijn fouten over-denkt, blijkt onder andere uit het ontbreken van enige referentie naar het rampjaar 1672 en de moord op de gebroeders de Wit in Den Haag. Wél zingen de trompetten van de cartouche uit 1930 een lied van toen: Wien Neerlandsch bloed in de aders vloeit... Het moge duidelijk zijn, dat ook in 1930 de geschiedenis van de laatste honderd jaar niet erg belangrijk werd gevonden; in zoverre is er nu ook niets nieuws onder de zon.

Kunst, literatuur en cultuur

Zo cultuurminnend was Nederland in 1930 kennelijk ook niet, want de vermel-

dingen zijn in aantal gering. Toch vertelt de kaart het verhaal van het Vrouwtje van Stavoren, dat het graan in het water van de Zuiderzee liet gooien, om daar later voor bestraft te worden. De goede afloop - dat het kwaad niet loont - dient ook nu nog menigeen tot leidraad en de vermelding van Vader Cats in Zeeland was dus te verwachten. Dat Leiden een universiteit heeft, wordt gemeld door de ernstig kijkende professoren in vol ornaat. Professor Keesom geeft ook acte de présence door middel van zijn geboorteplaats op Texel. De taaleenheid met Vlaanderen wordt gedocumenteerd door Pallieter en Felix Timmermans op te voeren.

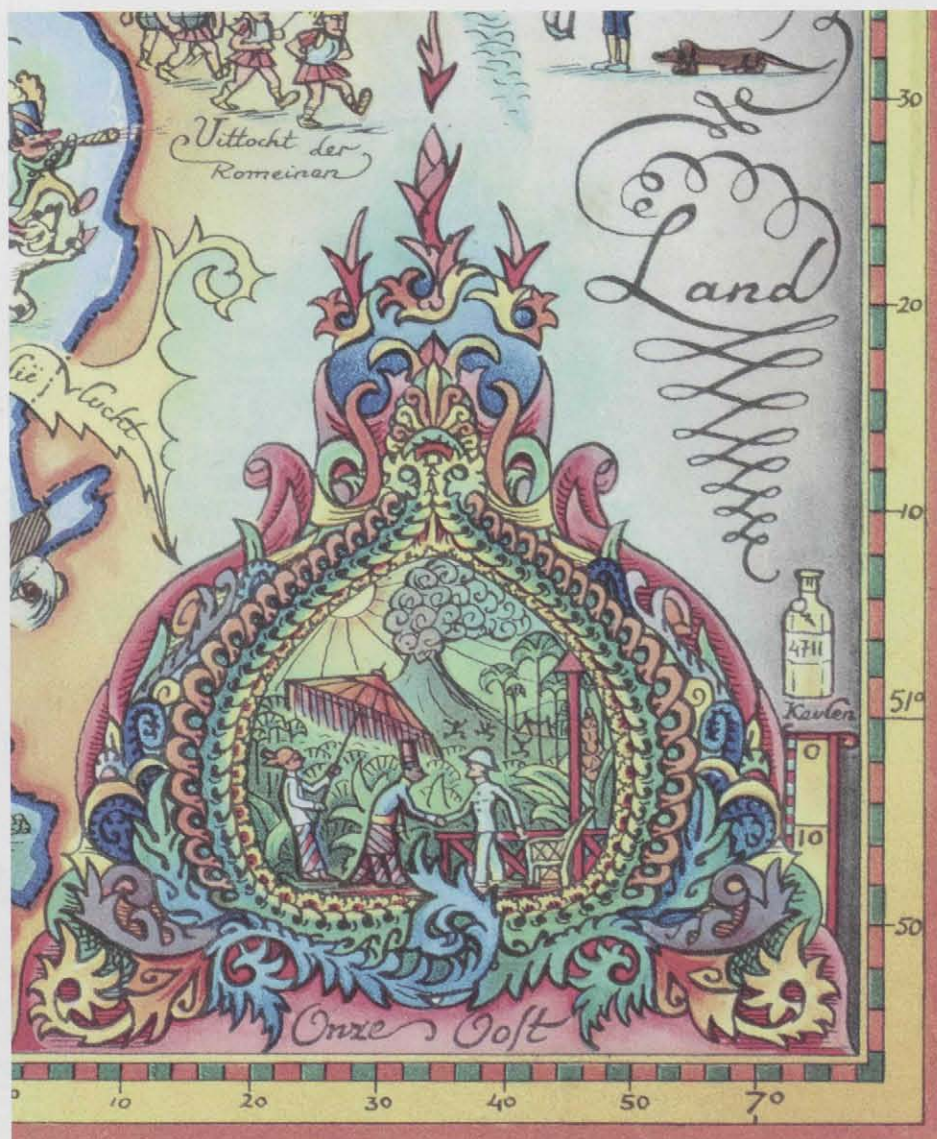
Qua schilderkunst treft u Rembrandt van Rhijn aan en Jacob van Ruysdaal met zijn molen uit Wijk bij Duurstede. De Prins der Dichters, Joost van den

Vondel wordt ook voor het nageslacht behouden. Bij een aantal andere vermeldingen valt het besluit om ze in deze categorie in te delen, dan wel te reserveren voor 3. Eigentijdse leefomgeving, zwaar, omdat de Elfstedentocht of het ringsteken te paard eigentijds zijn en ook als volkscultuur kunnen worden beschouwd. Datzelfde kan gelden voor het beroemde Wognummer koor.

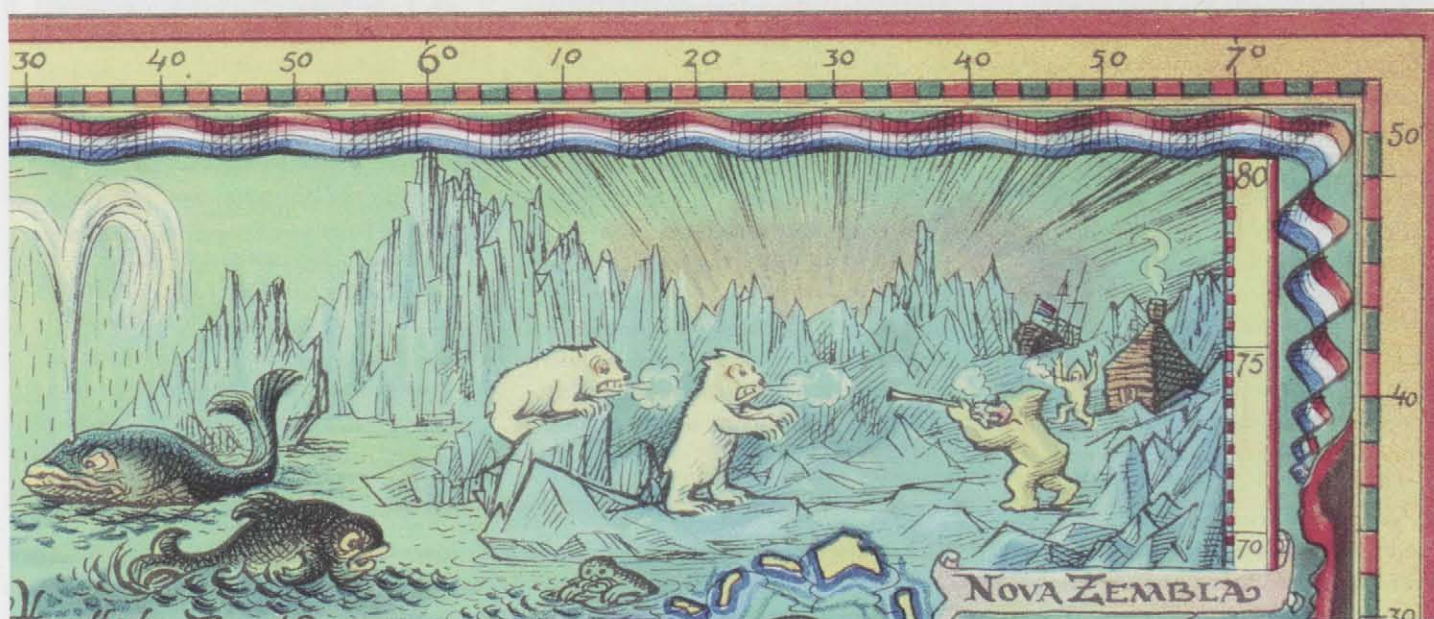
Eigentijdse leefomgeving

Deze interesseert de Nederlander van 1930 wel weer bovenmate. In aantal niet over het hoofd te zien, laat staan in extenso te beschrijven. Opmerkelijk is het aantal referenties dat betrekking heeft op de opkomst van reizen en toerisme. Nostalgie naar het reislustig verleden, zoals met de VOC, of de geheime wens de nare crisistijd te ontvluchten door er op uit te trekken? Of gewoon een maatschappelijke ontwikkeling, die met vreugde wordt begroet?

Van noord naar zuid volgt een korte samenvatting. De Groningse akkerbouw met de opkomst van de mechanisatie, Friese koeien, het turfsteken en de plaggenhut. Dominee de Stoppelaar als vogelaar en Veenhuizen voor de boeven. De Elfstedentocht als volksvermaak, en het zoeken naar het goud uit de bij Terschelling gezonken Lutine. Onze Jantjes in Den Helder en de drooglegging van de Zuiderzee, waar de vissen het al benauwd krijgen in de Wieringermeer; een voorteken van de omschakeling van visserij naar industrie. Van de Afsluitdijk, die in 1932 zal klaar komen is er nog geen spoor. De

Detail, secondaire cartouche van Onze Oost

Detail, Nova Zembla

Zaan als bestemming voor een uitstapje - net als Volendam en de bollen velden - en de vermelding van 'Forens', de vreemde mens, die niet meer naast zijn werk woont. Het Staphorster boertje als de bekende genezer, maar evengoed de militaire oefenterreinen bij Oldebroek. Een voorgevoel van de Tweede Wereldoorlog misschien?

De Twentse industrie stoot zware rookwolken uit en de Douane bij Zevenaar (en bij Roosendaal in het zuiden) maakt kennelijk indruk. Dat we landbouw en veeteelt bedrijven wordt gestaafd door de vermelding van Goudse kaas, Aalsmeerse bloemen, de heesters in Boskoop, het Westland en de Zeeuwse bonte aardappelen en oesters. Het Zeeuwse meisje doet al 'zunig' en we gaan kamperen en pootje baden op het strand. De 'komkommertijd' is al ingevoerd en de zeeslang (à la Loch Ness?) eet dus komkommers.

Een afbeelding van een kat en een wieg met baby refereert aan het bekende verhaal van een baby, die vele dagen na een grote overstroming in de Biesbos, kon worden gered omdat de kat al die tijd de wieg voor omslaan had behoed en de baby ook had warm gehouden.

Nu vergeten producten zijn de tabak bij Nijkerk en het fruit van Flipje uit de Betuwe. Het wonder van de radio wordt voor het voetlicht gebracht, inclusief de daarmee samenhangende verzuiling. En in de Langstraat maken we schoenen, dat weten we allemaal in 1930! Philips maakt gloeilampen en radio's, de mijnen delven in Limburg het Zwarte Goud naast het aardewerk uit Maastricht. Het weekend is ontstaan en de motorfiets nodigt uit tot 'uitstapjes'. Misschien wel naar Keulen, waar moeders Eau de Cologne 4711 vandaan komt. De Duitse 'Michel' met puntmuts kijkt beteuterd toe en het Bourgondische leven in België is al bekend boven de rivieren, zo blijkt. De eerste vlucht naar Indië is geboekstaafd, zelfs de registratie van het vliegtuig is correct vermeld. En, oh ja, sporters staan al in aanzien, getuige de vermelding van de zwemster Zus Braun, die in 1928 een gouden Olympische medaille haalde, maar bij de Olympische spelen van 1932 in Los Angeles onder vreemde omstandigheden vóór de finale zou uitvallen.

Waarde lezers, ik wens u veel plezier met deze kaart met (een) geschiedenis; u ziet dat ook de geschiedenis canon al

een geschiedenis heeft, die in een kaart is te vatten.

Summary

A base-line for history tuition in the Netherlands from an enclosure with the *Haagsche Post* of 1930 / Hans D. Kok

In 1930 the Dutch paper *Haagsche Post* distributed a map with its Christmas issue. Although the publication took place in an environment of financial and economic crisis, Dutch history, as perceived by the author of the map, is presented in quite a cheerful manner. Major historical events, from pre-Roman times until around 1830, have their locations visualised in small funny drawings with accompanying one-liners. It is interesting to see that those items, important at the time, have continued to be represented to a large extent; currently, however, history lessons in schools suffer from lack of focus and coordination. The Dutch Ministry of Education has recently completed a study to remedy this situation. No reference, of course, is made to this map which, however, nicely reflects the syllabus that was taught in Dutch schools around the time of its publication.

Tussen 1929 en 1935 ontwierp stedenbouwkundige Cornelis van Eesteren zijn Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam (AUP). In laatstgenoemd jaar ging de Gemeenteraad hiermee akkoord. Van zijn plan waren verschillende kleinere kaarten bekend. Op 24 december 2008 werd de oorspronkelijke kaart op een formaat van ruim twee bij bijna drie meter teruggevonden, helaas in zeer slechte staat. Vanwege het grote historische belang werd de kaart direct en grondig gerestaureerd.*

In 1933 verscheen het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam (AUP) in conceptvorm. Hierin wordt duidelijk gemaakt hoe de stedenbouwkundige uitbreidingen van de hoofdstad in de visie van Cornelis van Eesteren (1897-1988) vorm zouden moeten krijgen. De kaart is van groot historisch belang. Hij sluit naadloos aan in het rijtje van oudere kaarten van uitbreidingsplannen van de stad. De oudste is een grote overzichtskaart in zes bladen van Daniël Stalpaert. Hij ontwierp in 1662 de hedendaagse halvemaa nvorm, overeenkomend met het gebied binnen de Singelgracht. Ook is het zeer ambitieuze, maar niet gerealiseerde, ontwerp van Jacobus G. van Niftrik uit 1866 bewaard. Diens ontwerp heeft overeenkomsten met de, wel gerealiseerde, Parijse of Weense negentiende-eeuwse stedelijke uitbreidingen. Het derde noemenswaardige ontwerp is dat van Jan Kalff uit 1875. Hij tekende de plannen voor de oudere uitbreidingen buiten de Singelgracht. Toen Kalff's plannen in de loop van de decennia daarna stukje bij beetje gerealiseerd waren, werd het tijd voor een twintigste-eeuwse visie op de stedelijke ontwikkeling. Die werd ontwikkeld door de stedenbouwkundige Cornelis

Drs. M.M.T.L. Hameleers

is senior medewerker voor het vakgebied collectieontsluiting bij het Stadsarchief Amsterdam. Hij heeft als specialisatie de geschiedenis van de kartografie.

Marc Hameleers

De teruggevonden presentatiekaart van het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam uit 1935

Afb. 1. Vermelding dat het AUP-plan door Burgemeester en Wethouders voorgelegd werd aan de Gemeenteraad van Amsterdam. De raad besloot hierover op 18 juli 1935. De tekst is ondertekend door gemeentesecretaris S.J. van Lier. De tekst werd geschreven op een kleinere, gedrukte uitgave van het AUP (schaal 1:25.000, blad: 83,5 x 107 cm blad; voorstelling: 80,5 x 94 cm. SAA: Cr 10-17-02) Foto: Marc Hameleers (SAA).

van Eesteren en resulteerde in de kaart, die in dit artikel centraal staat. Uit het AUP-plan blijken de grootstedse ambities, vooral in westelijke (tegenwoordig Geuzenveld, Slotermeer, Osdorp, Slotervaart en Overtoomseveld) en zuidelijke (Buitenveldert) richting. Het plan vormde de basis voor de naoorlogse uitbreidingen, en hoewel er in een later stadium op onderdelen weer wijzigingen plaatsvonden, is het plan in essentie uitgevoerd zoals Van Eesteren het voorstelde. Op 18 juli 1935 werd het plan door de gemeenteraad vastgesteld (zie afb. 1) en op 18 juli 1939 bij Koninklijk Besluit goedgekeurd.¹ Van het AUP werden contemporain drie kleinere, in kleur gedrukte kaarten op verschillende schalen en formaten vervaardigd:² In bijlage J van het Gemeenteblad van 1934 wordt het complete AUP aan de Gemeenteraad van Amsterdam gepresenteerd.³ Naast vele pagina's tekst werden enige tientallen kaarten, onder

andere over de toekomstige functies wonen, werken, recreatie en verkeer, in verschillende formaten, kleurstellingen en thematiek opgenomen. Hierbij zit de overzichtskaart van het plan met de titelgegevens *Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam, schaal 1:50.000: Plan in hoofdzak. Kaart A*. Deze kaart is in kleur gedrukt en meet 43,5 x 55,5 cm. In 1935 werden de *Nota van Toelichting* van het AUP en de *Bijlagen* apart uitgegeven. Ook hierbij zitten de kaarten van bovengenoemd Gemeenteblad, al zijn ze in aantal en uitvoering niet geheel gelijk. Ook behoort hiertoe de gedrukte overzichtskaart met het complete stedenbouwkundige plan. De titel luidt *Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam schaal 1:25.000*. Het blad meet 83,5 x 107,5 cm.⁴ Onder een derde kaart staat de tekst *Bijlage van het Bouwkundig Weekblad Architectura van 23 maart 1935, No. 12*. De kaart (30,5 x 48 cm)

werd gevoegd bij een artikel over het plan. De titel hiervan luidt *Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam [schaalstok; schaal 1:62.500] 5 km plan in hoofdzaak*. Opmerkelijk is dat de legendablokjes fotografisch meeverkleind werden, maar dat de titel, de bijlagenvermelding, en de legendatekst opnieuw gezet en toegevoegd werden. Verder is het afgebeelde gebied aan alle zijden wat bijgesneden.

Later, bij het vijftigjarig jubileum van het plan in 1985 zijn er twee heruitgaven van de kaart gedrukt.

In september 1985 werd door het Bestuur van de Amsterdamse Raad voor de Stedenbouw een uitnodiging verstuurd voor de presentatie van de *facsimile herdruk van het Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam 1935*.

Hierin zit, naast de andere AUP-kaarten, een één-op-één-reproductie van de bovengenoemde kaart op schaal 1:25.000. Het blad is precies even groot als de oor-

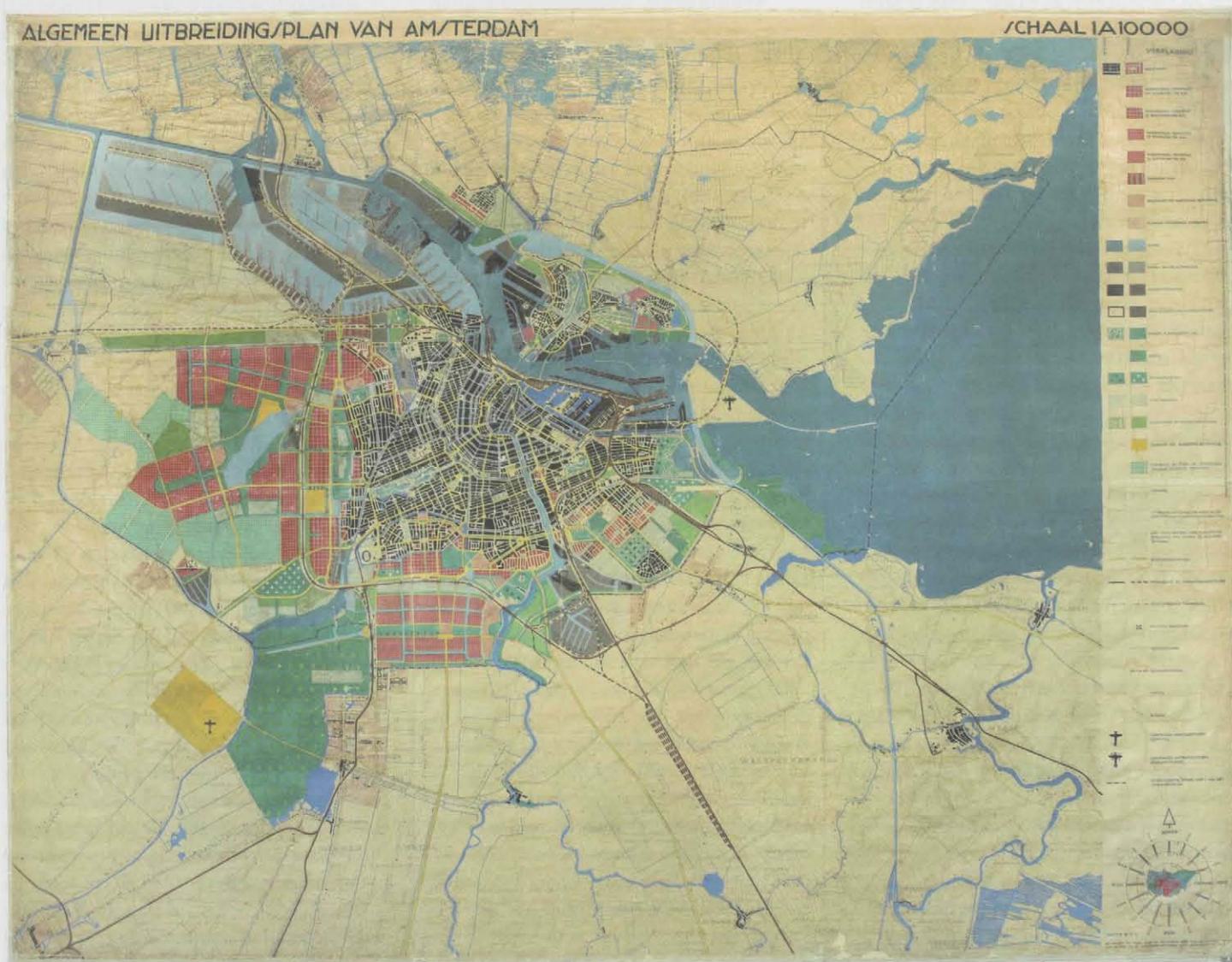
spronkelijke kaart op dezelfde schaal, de kwaliteit van het papier is echter anders en de druk is wat fletser uitgevallen. Daarnaast werd in het gedenkboek *Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam 50 jaar*, waarover Helma Hellinga en Peter de Ruyter de eindredactie voerden, een reproductie van de 1:50.000-kaart opgenomen. Deze kaart is niet identiek aan de bovengenoemde 1:50.000-kaart uit het Gemeenteblad. Zo staat onder de titel *Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam. schaal 1:50.000* de woorden *goedgekeurd bij Kon. Besluit No. 13 D.D. 18-7-39*, een tekst, die natuurlijk niet stond op de uitgave, die in 1934 in het gemeenteblad opgenomen werd. In de linkerbenedenhoek staat bovendien dat *Deze kaart een herdruk is van Kaart A uit de nota van toelichting op het Algemeen Uitbreidingsplan (42,5 x 55,5 cm)*.

In deze reeks AUP-kaarten ontbreekt echter een grote overzichtskaart zoals we

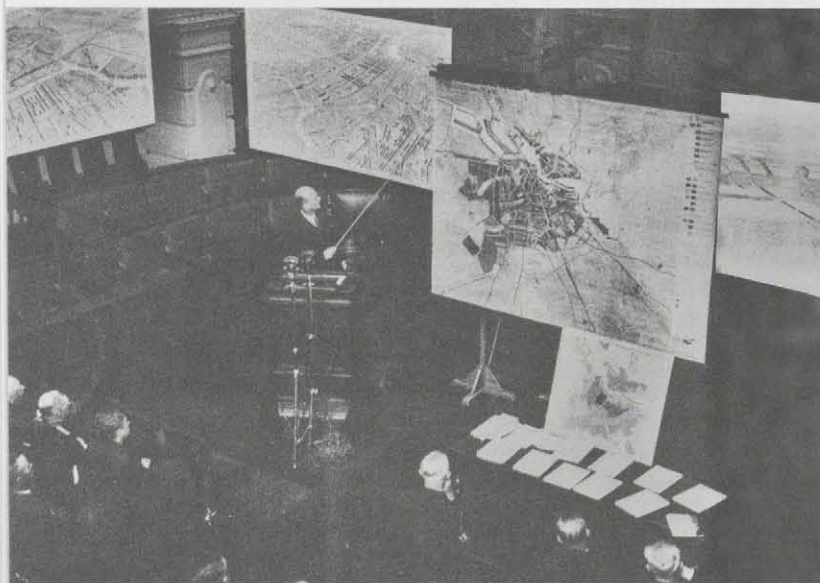
die wel kennen van de oudere uitbreidingsplannen van Van Eesterens voorgangers Stalpaert (1662, 140 x 163 cm), Van Niftrik (1866, maar liefst 421 x 319 cm) en Kalff (1875, 170 x 175 cm).⁵

Teruggevonden

Met het oog op het scanproces werden eind 2008 in het Stadsarchief Amsterdam alle grote kaarten en bouwtekeningen uit de depots, die gemonteerd waren tussen stokken opengerold.⁶ Een enkel geval daargelaten, bleken deze geen van alle in de toegangen op de collecties beschreven te zijn. Tegen het eind van de middag van 24 december werd de laatste kaart (216 x 270 cm) uit de reeks van zesendertig open gerold. Als een kartografisch kerstcadeautje bleek deze het AUP op een schaal van 1:10.000 te tonen. Vermoedelijk behoort de kaart

Afb. 2. De gerestaureerde AUP-kaart (216 x 270 cm). Stadsarchief Amsterdam. Foto: Doriann Kransberg (SAA).

Afb. 3. Ir. L.P.S. Scheffer hoofd van de afdeling Stadsontwikkeling van Publieke Werken van Amsterdam, geeft op 27 april 1939 een lezing in de aula van de Universiteit van Amsterdam in de Oudemanhuispoort over 'Amsterdam in het jaar 2000'. Met een stok wijst hij op de AUP-kaart (foto: onbekend wie deze opname maakte en waar het origineel bewaard wordt. De afbeelding is een reproductie uit het herdenkingsboek *Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam 50 jaar* / H. Hellinga en P. de Ruyter. - 1985, p. 52).

Afb. 4. Prof. C. van Eesteren geeft een presentatie voor de AUP-kaart in of na april 1938. Het is niet duidelijk waar deze lezing plaatsvond. NB. Bij sterke uitvergroting wordt de datering van de kaart (*APRIL 1938*) in de uiterste rechterbenedenhoek zichtbaar (foto: CIAM-archief, ETH, Zürich, Zwitserland).

al decennialang tot de collectie van het Stadsarchief. Maar, omdat in collectie-beherende instellingen kaarten tussen stokken - vaak ten onrechte - als een soort stiefkindje gezien worden, worden ze in een hoekje opgeslagen waar ze soms decennialang niet meer uitkomen. De reden is dat ze meestal onhandig groot zijn, lastig uit te rollen en te raadplegen zijn, vaak in slechte staat verkeren, of te boek staan als erg kwetsbaar. Dat 'hoekje' was de zolder van het oude Gemeentearchief aan de Amstel. Tot aan de verhuizing van 2007 naar de Vijzelstraat in Amsterdam heeft de AUP-kaart, samen met de grootste andere stokkaarten, jarenlang opgerold gestaan in het torentje dat het gebouw siert. Achteraf gezien is het onvoorstelbaar dat de kaart niet eerder herkend werd.

Er waren twee exemplaren van de overzichtskaart

Al eerder werd genoemd dat 1985 een jubileumjaar voor het AUP was. In het toen verschenen gedenkboek *Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam 50 jaar* worden vele aspecten van het plan door een twintigtal auteurs in ruim dertig artikelen belicht. In twee bijdragen, die Hellinga zelf schreef staan twee intrigerende foto's (zie in dit artikel afb. 3 en

4).⁷ Op afbeelding 4 zien we Cornelis van Eesteren voor een grote overzichtskaart van zijn plan. Hellinga schreef in 1985 dat die foto gemaakt werd op 1 juni 1935 bij de opening van een tentoonstelling in het Stedelijk Museum te Amsterdam waar een tentoonstelling gehouden werd over een twee jaar eerder gehouden expositie met betrekking tot 'de functionele stad'.⁸ Dit kan niet juist zijn. Bij sterke uitvergroting blijkt in de uiterste rechterbenedenhoek van de foto een datering van de kaart te staan: *April 1938*, wat het onmogelijk maakt dat de foto in 1935 genomen werd. Sterker nog, de opname kan wel vijf, tien of nog meer jaren na 1938 gemaakt zijn.

Het is vooralsnog onduidelijk waar, en ook wanneer, de foto wel gedateerd moet worden. Het gaat hier bovendien primair om de kaart, die op de foto staat en niet om de locatie waar de foto gemaakt werd.

Deze 'Van Eesterenfoto', die bewaard wordt in het CIAM-archief (= *Congrès International d'Architecture Moderne*) in Zürich, werd behalve bij Hellinga, ook al eens opgenomen bij Somer.⁹ Beiden sneden in hun publicatie echter een stukje van de bovenrand van de foto af. Daarop staat, voor de typering van de kaart, echter een stukje wezenlijke informatie. Zonder twijfel

moeten we daar lezen *A[MSTERDAM] | ALGE[MEEN] | UITBREIDI[NGS-] | PLAN. SCHAA[L] | 1:5000*.

Vergelijken we de kaart op de Van Eesterenfoto met de in dit artikel centraal staande gerestaureerde kaart dan kan de conclusie niet anders zijn dan dat er twee verschillende overzichtskaarten geweest moeten zijn. Eén op schaal 1:5.000 (gedateerd *April 1938*) en de bewaarde kaart op schaal 1:10.000 (zie de schaalvermelding op afbeelding 2). De 1:5.000-kaart is, voor zover bekend, niet bewaard gebleven en moet, inclusief legenda, naar schatting een formaat gehad hebben van maar liefst ruim 3 bij circa 5 meter. Hellinga beeldt echter op pagina 52 van haar boek een tweede foto af (in dit artikel afbeelding 3).¹⁰ Hierop staat ir. L.S.P. Scheffer, die op dat moment hoofd was van de afdeling Stadsontwikkeling van Publieke Werken van Amsterdam. Scheffer geeft op 27 april 1939 een lezing in de aula van de Universiteit van Amsterdam in de Oudemanhuispoort over het onderwerp *Amsterdam in het jaar 2000*. Met de stok in zijn hand wijst hij iets aan op wat eveneens een overzichtskaart van het AUP is. Eromheen hangen grote, enigszins vaag overkomende detailtekeningen van het plan en, een beetje schuin daaronder, een kleinere kaart van Amsterdam. Hoewel de

Schefferfoto van matige kwaliteit is, leidt het geen twijfel dat hij zijn presentatie geeft aan de hand van de overzichtskaart van het AUP op schaal 1:10.000 (vergeleijk hiervoor de afbeeldingen 2 en 3). Per saldo zijn er dus twee grote, maar verschillende overzichtskaarten van het AUP, op verschillende schalen, geweest. De kaart achter Scheffer blijkt bewaard gebleven te zijn, is recent gerestaureerd en staat centraal in dit artikel. De AUP-kaart op de foto achter Van Eesteren is tot op heden niet teruggevonden.

Waarvoor werd de overzichtskaarten gebruikt?

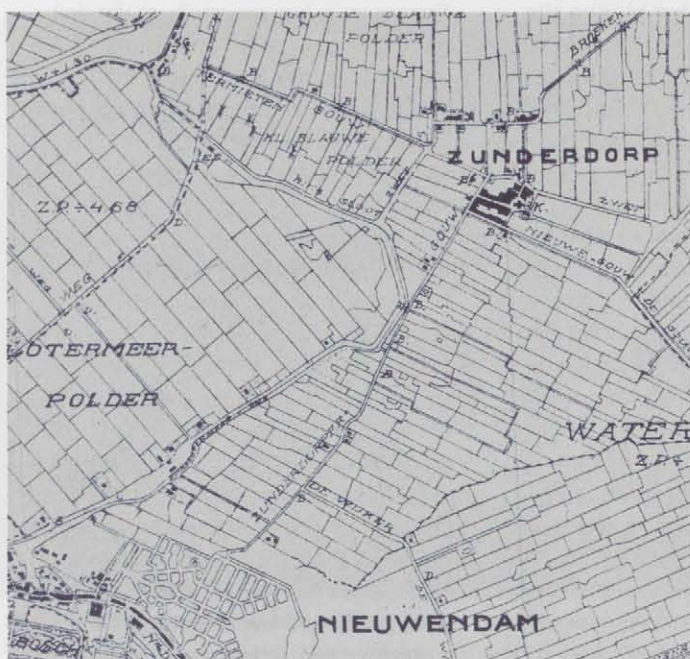
Tot eind 2008 was het bestaan van een grote AUP-kaart (laat staan twee overzichtskaarten) onbekend. Als de architectuurhistoricus Vincent van Rossem bij zijn promotieonderzoek (1991) hier vermeldingen over had gevonden, dan had hij er zonder twijfel over geschreven.¹¹ Het blijft vooralsnog gissen wat precies de functionaliteit van de kaarten geweest is, al valt er wel wat over te zeggen. De twee kaarten op deze grote formaten zijn beslist gebruikt om groepen mensen het plan te tonen. De afbeeldingen 3 en 4 getuigen hiervan. Te denken valt aan de leden van het college van burgemeester en wethouders en (commissies van) de gemeenteraad. Zij waren immers degenen, die de financiën voor de getekende plannen op de stedelijke begroting beschikbaar moesten stellen. Ook zal de kaart gebruikt zijn om andere groepen geïnteresseerden (collega-architecten uit binnen- en buitenland, sociëteiten, (CIAM-)congresbezoekers, projectontwikkelaars) te informeren. Kortom, de kaart heeft beslist een voorlichtende, maar vermoedelijk ook een representatieve functie gehad. Dit wordt ondersteund door een brief van de directeur van Publieke Werken ir. W.A. de Graaf aan de wethouder voor Publieke Werken van 5 maart 1928. In deze brief doet de Graaf voorstellen tot reorganisatie van zijn dienst. Hij wilde zijn dienst veranderen van een grote groep, hardwerkende, maar individueel opererende ambtenaren met allen hun eigen werkzaamheden tot een dienst die, onder de sturing van de directeur, aan een aantal gezamenlijke doelen werkte. Hierbij wilde hij dat hij zich niet meer bezig hoefde te houden met minder belangrijke zaken (meer delegeren) en een andere verdeling

van verantwoordelijkheden binnen zijn dienst. Ook stelde hij nog een aantal 'detailpunten' aan de orde. Hieronder valt een voorstel tot uitbreiding van de bezetting van de tekenzaal waar veel kaartmateriaal vervaardigd moest gaan worden. Hij geeft in de brief in het bijzonder aandacht aan de kwaliteiten van het kaartmateriaal. Hij schrijft: *'De dienst zal van enkele onderdeelen meer werk moeten maken dan tot nu toe. Zoo van het maken van kaarten, waarvoor een centrum moet worden geschapen. De nieuwe Afdeling Stadsontwikkeling zal in dit opzicht hooge eischen stellen. Er zal een foto-graaf aan den Dienst moeten worden verbonden en de gelegenheid moet worden geschapen, om het publiek op populaire wijze meer kennis te doen nemen van ons werk. Er zal meer werk moeten worden gemaakt van tentoonstellingen, jaarverslag, algemeene rapporten, enz. In dit opzicht waren wij steeds minder dan armelijk geoutilleerd. Mijnenwege zou men kunnen zeggen, dat wij op beschaafde wijze wat meer reclame moeten maken. Wij timmeren aan den weg: wij staan bloot aan voortdurende kritiek, vaak felle kritiek. Een groot deel van die kritiek is nonsens. Door wat meer bekendheid te geven aan ons werk op populaire wijze, zullen wij een deel van deze ongemotiveerde bezwaren uit den weg ruimen en ons werk makkelijker tot succes kunnen voeren'*.¹² De Graafs visie tot reorganisatie en de wens om te komen tot een veel betere PR via een betere kartografische voorlichting door zijn dienst werd door de politiek gedeeld. Op 20 april van hetzelfde jaar verklaarde het College van B&W zich akkoord met deze grondslagen voor de reorganisatie van de dienst.¹³ De vernieuwde tekenkamer kwam onder leiding van Jan Trouw, die De Graaf over liet komen van de Woningdienst.¹⁴ Dat de kaarten bij de planvorming een hele wezenlijke rol speelden blijkt ook uit de rol van Trouw in de totstandkoming van het AUP. Van Rossem maakt duidelijk dat Trouw direct betrokken werd in de brainstormende vergaderingen en behoorde bij de 'inner circle' van getrouwen van De Graaf en Van Eesteren.¹⁵ In feite kunnen we de bovengenoemde presentaties van Scheffer en Van Eesteren zien als uitvloeisels van het voornemen om meer reclame voor het werk van de Afdeling Stadsontwikkeling te gaan maken.

Daarnaast is het voorstelbaar dat een exemplaar van de grote kaart, mogelijk jarenlang, gehangen heeft in het kantoor van Van Eesteren bij de Dienst Publieke Werken. Dat de kaart kort na 1935 vergeten zou zijn, lijkt onwaarschijnlijk. De 'Schefferfoto' dateert van 1939, de Van Eesterenfoto is op zijn vroegst uit april 1938. Bovendien werden bij de recente restauratie bewijzen gevonden dat hij eerder opgeknapt werd, vermoedelijk eind jaren vijftig van de vorige eeuw. Het is bijvoorbeeld denkbaar dat dit gebeurde voor een presentatie ter gelegenheid van de vijftienvingste verjaardag van het AUP in 1960. Harde bewijzen hiervoor ontbreken echter. Wel is er een kaart bewaard met de Engelstalige titel *Realization of the 1935 General Extension Plan* en gedateerd *January 1961*. Hierop staat ingetekend wat er sinds 1935 gerealiseerd werd en wat op dat moment ingepland, dan wel in aanbouw is. Het is niet duidelijk waarom deze kaart getekend werd, maar de vervaardiging ervan geeft wel aan dat het ontwerp niet alleen herdacht zou kunnen worden, maar in feite nog steeds springlevend was.¹⁶

Vervaardiging van de teruggevonden kaart

Eenvoudig kon worden vastgesteld dat de topografische ondergrond van zowel de grote, gerestaureerde, als de kleinere AUP-kaarten gelijk zijn. Alleen de schalen verschillen. De inkleuring (het plan zelf) kent echter wel, kleine, verschillen. Tot voor kort was onduidelijk welke topografische ondergrond Van Eesteren nam voor zijn AUP. Enkele maanden terug werd contact gelegd met een particulier, die in bezit was van een fotografische reproductie van de *Kaart van Amsterdam en omgeving 1:25.000*, uitgegeven door de Amsterdamse *Dienst der Publieke Werken*. De uiterste rechterbenedenhoek van die kaart vermeldt: *gedrukt in 1932*. Van deze kaart wordt, voor zover bekend, geen exemplaar in de collectie van het Stadsarchief Amsterdam bewaard. Zonder twijfel is dit de kaart, die Van Eesteren koos als topografische ondergrond. Hij blies hiervoor de schaal op van 1:25.000 tot 1:10.000 waardoor de kaart vergroot werd tot ruim twee meter tot bijna drie meter. Hiervoor werd fotografisch papier gebruikt dat enigszins lijkt op de 'stinkkopieën' uit de jaren zeventig

Afb. 5. Detail van de foto van de Kaart van Amsterdam en omgeving 1:25000 / Dienst der Publieke Werken. – gedrukt in 1932, die na fotografische vergroting tot schaal 1:10.000 gebruikt werd als topografische basis voor de gerestaureerde AUP-kaart (de foto van de kaart is in particulier bezit).

Afb. 6. Detail van de gerestaureerde AUP-kaart (deel van Amsterdam-noord en omgeving Zunderdorp). De topografie van afbeelding 5 en 6 is gelijk. Goed zichtbaar is, b.v. bij de toponiem NIEUWENDAM, dat de gouacheverf over de topografie aangebracht werd.

van de vorige eeuw. De uitvergroete reproductie bestond uit zes deelbladen, die vervolgens op een linnen drager gemonteerd werden. Daarna werd het plan door (medewerkers van?) Van Eesteren met gouacheverf op de montage geschilderd. De overschildering wordt duidelijk aan de hand van de twee naar elkaar toe geschaalde details, die als afbeelding 5 (detail van gebied boven het IJ, omgeving Zunderdorp, afkomstig van de topografische kaart 1:25.000) en 6 (het overeenkomende deel van de tot 1:10.000 uitvergroete kaart waarop het AUP ingetekend staat) opgenomen werden. Zo is de toponiem Nieuwendam op de 'kale' kaart geheel leesbaar, terwijl hij op deze afbeelding zes deels afgedekt werd. Het lijkt ook een bewuste keuze geweest te zijn om de topografische ondergrond niet te contrastrijk af te beelden. Hierdoor wordt het AUP simpelweg beter zichtbaar.

Bekijken we de grote overzichtskaart wat gedetailleerder, dan valt op dat hij vele honderden 'prikgaatjes' heeft. Deze zijn om minimaal twee, mogelijk drie, redenen aangebracht:

- Ten eerste hebben ze te maken met het vervaardigingsproces van de kaart. Veel gaatjes waren een hulp bij het exact plaatsen van symbolen op de kaart. Het gaat niet alleen om de legendablokjes aan de rechterzijde, maar vooral om de kleurvlakken, die een terugkerend

(blokjes)patroon hebben. Om dit op de meest correcte manier terug te laten komen werden op vaste afstanden prikgaatjes aangebracht. De tekenaar, die de beoogde strakke lijnen in zo'n vlak moest trekken, kon zich daar dan op richten.

- Een volgend type gaatjes bestaat uit enige tientallen 'driehoekige groepjes'. Deze zijn het gevolg van het gebruik van ouderwetse punaises (die hadden vroeger drie pootjes). Goede kans dat Van Eesteren ouderwetse 'geeltjes' op de kaart prikte met instructies voor zijn tekenaars.

- Een derde mogelijkheid is dat er kopieën van delen van de kaart gemaakt werden nadat de grote overzichtskaart gereed gekomen was. Zo is de kustlijn van het oostelijke IJ, aan zowel de noord- als de zuidzijde geheel voorzien van (kopieer)gaatjes. Het is bijvoorbeeld voorstelbaar dat er in de maanden en jaren na de goedkeuring van het plan nadere invulling gegeven werd aan onderdelen van het AUP. Kopieën van delen van het plan op groot formaat kunnen nodig geweest zijn omdat het niet gaat om een gedrukte kaart in kleur, maar, daar waar dit het plan zelf betreft, een manuscriptkaart. Er bestaan echter geen bewijzen dat deze ook daadwerkelijk gemaakt zijn.

Als laatste stap in het vervaardigingsproces werden aan de boven- en onderzijde

stokken bevestigd. Zo kon hij vrij hangend getoond worden.

In het begin van de jaren dertig van de vorige eeuw was er een nieuwe kaart van Amsterdam in vijftigbladen op schaal 1:5.000 door de Dienst der Publieke Werken gepubliceerd.¹⁷ Deze kaart lijkt echter niet gebruikt te zijn als ondergrond voor de grootste van de twee overzichtskaarten, op de schaal 1:5000. Er zijn meerdere redenen om aan te nemen dat het kaartbeeld van de 1:25.000-kaart ook voor de uitvergroting van de AUP-kaart tot schaal 1:5.000 gebruikt werd. Ten eerste is het contrast van de topografie van de in zwart gedrukte bladen van de 1:5.000-kaart aanmerkelijk groter dan op de Van Eesterenfoto overkomt. En er zijn, ondanks de vaagheid van het kaartbeeld, verschillende topografische verschillen te zien. Daar komt bij dat Van Eesteren bij de wel bewaarde overzichtskaart gebruik maakte van uitvergroete kopieën waarop de topografie contrastarm overkwam. Op basis van het contrast en de meer overeenkomende topografie lijkt het erop dat het 1:25.000-kaartbeeld ook voor de AUP-kaart op schaal 1:5.000 uitvergroet werd.

Inhoud

In 1930 werd Cornelis van Eesteren benoemd tot voorzitter van het *Congrès In-*

Afb. 7a t/m 7e. Vijf details van beschadigingen aan de AUP-kaart vóór restauratie: a. de linkerbovenhoek van de kaart; b. een breuk over vrijwel de hele hoogte van de kaart; c. een gebobbeld/gebarsten oppervlak, d. een gat in de letter *D* van *Amsterdam* en e. het zwaar gecraqueleerde en afgebladderde gebied in Waterland. Foto's: Ton van Rijn (SAA).

ternational d'Architecture Moderne. De CIAM-congressen stonden in Nederland ook wel bekend onder de naam *Internationale Congressen voor het Nieuwe Bouwen*. Van Eesteren bekleedde deze prestigieuze positie tot 1947. Onder zijn voorzitterschap werd tijdens het vierde CIAM-congres in 1933 een charter opgesteld waarin de scheiding van de functies wonen, werken, recreatie en verkeer in de stedelijke ontwikkeling centraal stond. Dit zien we vooral in het kleurgebruik op de AUP-kaart terug.¹⁸ De stedelijke functies zijn in de legenda van de kaart naar kleur gescheiden: de tinten rood staan voor wonen,

tinten beige/bruin voor werken, tinten groen voor recreëren en werken en de tinten geel staan voor de nieuw aan te leggen wegen.

De legenda zelf is binnen de genoemde kleuren weer sterk onderverdeeld. Zo komen er, naast de kleur zwart voor bestaande bebouwing, binnen de bestemmingskleur rood (wonen) maar liefst acht varianten voor, die onderscheiden worden door verschillende rasters of kleurintensiteiten: 1. *Bebouwing*, 2. *Woonwijken gemiddeld 115 woningen per H.A.*, 3. *Woonwijken gemiddeld 85 woningen per H.A.*, 4. *Woonwijken gemiddeld*

75 woningen per H.A., 5. *Woonwijken gemiddeld 55 woningen per H.A.*, 6. *Gemengde wijk*, 7. *Bebouwing met bijzondere bestemming* en 8. *Plannen omliggende gemeenten* (in roze). Ook binnen de andere hoofdkleuren komen meerdere varianten voor. Bekijken we de kaart van enige afstand dan springen de hoofdkleuren in het oog. Van de onderverdeling binnen bijvoorbeeld de acht genoemde woonvarianten blijft bij de kijker geen consistent beeld hangen. Dit is bijvoorbeeld wel beter bij het legendablokje begraaftplaatsen binnen de hoofdkleur groen. Nieuwe begraaftplaatsen worden aangegeven door witte plus-

Afb. 8. De restauratrices aan het werk op de speciaal gebouwde brug, die over de kaart gereden kon worden. Hierdoor konden ze ook het midden van de kaart bereiken. Foto: Ton van Rijn (SAA).

jes (kruizen) in het groen te plaatsen waardoor deze er direct uitspringen. Ook zien we heel duidelijk dat de functie recreatie (bijvoorbeeld Amsterdamse Bos en sportvelden) de stedelijke gebieden ver inlopen, maar ook de woongebieden van de industriële gebieden scheiden. Uiteindelijk is veel van het AUP-plan daadwerkelijk gebouwd. Echter niet alles lukte één op één. Enkele van de niet, of niet op de aangegeven wijze, gerealiseerde voorstellen zijn de geplande begraafplaats in de Riekerpolder, de vorm van de westelijke havens en de haven op de oostoever van de Amstel in de Oud-Duivendrechtse polder, evenals diverse spoorbanen en rangeerterreinen.

Het feit dat de kaart niet alleen een reeks beoogde uitbreidingen van de stad toont, maar ook de internationale richtlijnen verbeeldt waar de meest toonaangevende architecten en stedenbouwkundigen, waaronder Le Corbusier (1887-1965) en Gropius (1883-1969), zich in de jaren dertig van de vorige eeuw achter schaalden, zorgt ervoor dat de kaart het lokale Amsterdamse belang overstijgt en het een stuk geworden is met een grote historische meerwaarde. Het is bovendien een schoolvoorbeeld van hoe die stedenbouwkundigen dachten dat een optimaal functionerende stad eruit diende te zien.

Restauratie

Bij het openrollen van de kaart in december 2008 bleek dat de 1:10.000-kaart in zeer slechte staat verkeerde. Er zaten gaten en scheuren in de kaart,

hij was 'gecraqueleerd' en de stok aan de bovenzijde was voor ongeveer een kwart van de lengte losgescheurd. Als je hem open of dicht rolde stoven de papiersnipper in het rond. Ook zat er van boven naar beneden, over het midden van de kaart, een grote breuk in het papier. Deze deelde de zes aan elkaar geplakte stukken papier waaruit het kaartbeeld oorspronkelijk bestond, weer in tweeën. Alleen dankzij de linnen drager viel het papier niet in twee stukken uit elkaar.

Omdat de kaart van bijzonder historische betekenis is, werd een subsidie voor restauratie aangevraagd bij de *Van Eesteren-Fluck & Van Lobuizen Stichting*. Deze in 1975 opgerichte stichting bewaart en beheert de archieven, de auteursrechten en de geestelijke en intellectuele nalatenschap van de architectstedenbouwkundige prof. C. van Eesteren en van diens collega en geestverwant prof. ir. Th.K. van Lobuizen. Ook ontwikkelt en bevordert zij ruimtelijke ordening, stedenbouwkundige architectuur, planologie en landschapsarchitectuur in de geest van de twee naamgevers.

Dankzij de heel snelle toezegging van een genereuze subsidie kon al in april 2009 met de voorbereidingen begonnen worden. Daartoe werd een speciale brug op wieltjes gebouwd. Deze kon over de kaart gereden worden. Als de restauratrices hierop zaten, konden ze ook in het midden van de kaart werken. Vervolgens werden de stokken verwijderd. Het kaartbeeld werd schoon gemaakt, de oude linnen drager verwijderd en gaten en scheuren werden met Japans papier aangevezeld. Begin

september 2009 werd de hele achterkant van de kaart opnieuw, nu niet met linnen, maar met Japans papier verstevigd (dit wordt ook wel 'double-ren' genoemd). Dit om de kaart nieuwe stevigheid te geven.

Tijdens de restauratie vielen de genoemde prikgaatjes voor het eerst op. Ook werd toen pas duidelijk dat de kaart een eerdere restauratie had ondergaan, vermoedelijk eind jaren vijftig van de vorige eeuw. Ter versteviging waren een paar stroken linnen, die niet uit 1935 stammen maar aantoonbaar van recentere datum zijn, bijgeplakt. Ook bleek dat delen van het blauw gekleurde water met een iets lichtergetinte verf overschilderd waren. Ook dit is na 1935 gebeurd. Waarschijnlijk zijn zowel de nieuwe stukjes linnen als de nieuwe verf in dezelfde periode aangebracht. De aanleiding is niet duidelijk. Het is denkbaar dat het gebeurde voor een presentatie ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het AUP in 1960. Ook kan niet uitgesloten worden dat de kaart in de Tweede Wereldoorlog beschadigd werd en dat hij, toen de draad van de uitbreidingen in de jaren vijftig weer opgepakt werd, eerst 'opgelapt' moest worden. Bewijzen ontbreken echter. Door de kaart na de doublering (het verstevigen van het kaartbeeld door er met Japans papier een extra onderlaag onder te plakken) enkele maanden lang op een tafel te laten liggen werd hij vlakker. In het hedendaagse restauratiegebruik worden beschadigingen aan het oude object niet meer geretoucheerd of bijgekleurd. Omdat het Japanse papier dat gaten en scheuren in het oude papier dichtte, echter ook weer verwijderd kan worden (een restauratie dient altijd omkeerbaar te zijn), is er minder bezwaar om dit een kleur te geven, die lijkt op zijn omgeving. Daardoor springen deze aanzetelingen minder in het oog en wordt een egalier beeld verkregen. De twee stokken zullen niet opnieuw aan de kaart bevestigd worden. Het risico van nieuwe scheuren is te groot. Vanzelfsprekend worden ze wel bewaard.

Presentatie in 2009-2010

In 2009 lag de AUP-kaart uitgerold op een grote tafel van de restauratieafdeling van het Stadsarchief Amsterdam. Tijdens het Open Monumentenweekend van 12 en 13 september van hetzelfde

jaar, waar het dagthema *Monumenten op de Kaart* was en tijdens de laatste *Landelijke Archievendag* op 17 oktober 2009 kon het publiek hem bekijken. De restauratrices lieten de Van Eesterenkaart aan enkele duizenden bezoekers zien. Daarbij vertelden ze over hun werkproces. Vanaf 21 december 2009 tot eind half februari 2010 was hun eindresultaat in de schatkamer van het Stadsarchief in volle glorie te bekijken. Ook werd de kaart met een hoge resolutie gescand waardoor de inhoud in de kleinste details (digitaal) beschikbaar is. Op 1 maart 2010 werd hij opgerold. De kaart zal nog slechts bij hoge uitzondering te zien zijn. Want, ook al is de kaart nu bijzonder vakkundig gerestaureerd, het blijft een kwetsbaar object. Door de restauratie is het behoud van deze bijzondere kaart, voor de toekomst gelukkig veiliggesteld.

Noten

* De auteur bedankt zijn collega's, restauratrices, Cristina Duran Casablanco en Frederike Leffelaar hartelijk voor alle informatie, die zij over het restauratieproces aanleverden. Ook dank aan Helma Hellinga (zij voerde o.a. de eindredactie over het gedenkboek *Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam 50 jaar*), Jos Hogenes (vroeger werkzaam bij PW Amsterdam en voormalig medewerker van Van Eesteren), Guido Hoogewoud (SA Amsterdam), Ate Kahrel (SA Amsterdam), David Mulder (SA Amsterdam), Marike van Roon (Universiteit Van Amsterdam), Vincent van Rossem (Bureau Monumentenzorg Amsterdam), Kees Somer (Ministerie van OC&W) en Jan Werner (Universiteit van Amsterdam) voor verschillende inhoudelijke aanvullingen en suggesties. Verder bedank ik de fotografen Ton van Rijn en Doriann Kransberg beiden werkzaam bij het Stadsarchief Amsterdam, die vele opnames van het restauratieproces maakten. Begin 2010 werd een korter artikel over de (restauratie van) de AUP-kaart gepubliceerd in het tijdschrift *Ons Amsterdam*. Omdat daarna een aantal waardevolle aanvullingen gevonden werden, werd besloten tot aanvulling, herschrijving en hernieuwde publicatie (in *Caert-Thresoor*).

1. Naar Hellinga, de Ruyter e.a. (1985), p. 45.
2. Daarnaast zijn er nog verschillende uitgaven gemaakt van het AUP, soms genoemd *plan in hoofdzaak* en gedrukt in zwart. Deze worden in dit artikel buiten beschouwing gelaten.
3. Gemeentebld [Amsterdam] 1934, eerste afdeling, bijlagen E-J (m.n. bijlage J), band 5. E.
4. SA Amsterdam, bibliotheek: 15030/115150

(AA 167) en 15039/115151 (AA 168).

5. Bakker en Schmitz (2007), p. 110-113 (Stalpaert) en Hameleers (2002), p. 20-23, cat. 1 (Van Niftrik), p. 47-49, cat. 21 (Kalff) en cat. 138 (Van Eesteren), p. 223 en 224.
6. Inmiddels is dit gebeurd en indien gewenst zijn scans te bestellen. Raadpleging op de site van het Stadsarchief Amsterdam is op dit moment echter nog niet mogelijk. Een van de redenen hiervoor is dat de digitale bestanden enorm (bijna onwerkbaar) groot zijn.
7. Hellinga (1985), p. 52 (Schefferfoto) en p. 59 (Van Eesterenfoto).
8. Hierover is meer te lezen bij Hellinga (1985), p. 56-59 en bij Somer (2007), p. 7-15.
9. Somer (2007), p. 11.
10. Naar beste vermogen zijn pogingen gedaan de herkomst van de Schefferfoto te achterhalen. Dit is helaas niet gelukt. Mocht een lezer weten waar het origineel van deze foto bewaard wordt, dan wil de auteur gaarne weten waar. Mocht iemand copyright op de afbeelding claimen, dan is het verzoek ook om, via de redactie van Caert-Thresoor, hierover contact met de auteur op te nemen. Wel staat vast dat hij gemaakt werd in de aula van de Universiteit Amsterdam, destijds gevestigd in de Oudemanhuispoort. De foto zelf bevindt zich echter niet in de collectie van de UVA (met dank aan Marike van Roon, beheerder van de fotocollectie van de Universiteit Amsterdam).
11. Van Rossem (1993).
12. Brief van W.A. de Graaf aan de wethouder PW. SAA: Toegangsnummer 5213, inv.nr. 2050 (Archief Afdeling PW, Dossier 19727 (*Organisatie v.d. Dienst PW*), brief 5 maart 1928 (nr. 402 PW 1928). (Naar Van Rossem (1993), p. 142 en noot 58).
13. Ibidem noot 12: Extract uit het boek der besluiten van B&W van Amsterdam d.d. 20 april 1928 (Naar Van Rossem (1993), pag. 142 en noot 59).
14. Brief van W.A. de Graaf aan de Wethouder PW 17 oktober 1928. SAA: Archief PW, dossier 19727. Naar Van Rossem (1993), p. 145 en noot 75.
15. Van Rossem (1993), p. 289.
16. SAA: kaartcollectie 10035, inv.nr. 36.
17. Zie Hameleers (2002), pag. 207-209 (cat. 128) en pag. 330-333 (bijlage 3).
18. Naar Heinemeijer en Wagenaar (1987), p. 181.

Literatuur

Architectura, Bouwkundig Weekblad: 23 maart 1935, nr. 12. (met afbeelding van de kaart in kleur op schaal 1:62.500).
Bakker, Boudewijn en Erik Schmitz. 2007. Het aanzien van Amsterdam: panorama's, plattegronden en profielen uit de Gouden Eeuw.

- Bussum/Amsterdam.Thoth.

- Hameleers, Marc. 2002. Kaarten van Amsterdam 1866-2000. - Bussum. Thoth.
Hameleers, Marc. 2010. Het monnikenwerk van een stadsplanner: Originele kaart Algemeen Uitbreidingsplan teruggevonden. - In: *Ons Amsterdam* 62 (jan. 2010) 1.
Heinemeijer, W.F. en M.F. Wagenaar. 1987. Amsterdam in kaarten: veranderingen van de stad in vier eeuwen cartografie. Ede/ Antwerpen.
Hellinga, Helma. 1983. Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam. - In: *Het nieuwe bouwen Amsterdam 1920-1960*. [red. catalogus Wim Beeren ... et al.]. - Amsterdam: Stedelijk Museum; Delft: Delft University Press.
Hellinga, Helma en Peter de Ruijter [red.]. 1985. Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam 50 jaar. - Amsterdam. Zomer & Keunig.
Rossem, Vincent Th. Van. 1993. Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam: geschiedenis en ontwerp. - Rotterdam. NAI Uitgevers; Den Haag. EFL Stichting. 1993. Eerder verschenen in beperkte oplage als promotieonderzoek in 1991.
Somer, Kees. 2007. De functionele stad: De CIAM en Cornelis van Eesteren, 1928-1960. - Rotterdam. - Proefschrift 2007 RU Groningen.

Summary

The recently recognized *Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam* (1935) on a 1:10.000 scale / Marc Hameleers

The urban planner and architect Cornelis van Eesteren made his *Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam* (= AUP; or 'General Development Plan of Amsterdam') between 1929 and 1935. Several plans on smaller scales of 1:25.000, 1:50.000 and 1:62.500 have been known since that time. A plan on a scale of 1:10.000, and measuring 216 x 270 cm, was recognized on December 24th 2008. Pitifully, it was in a very bad condition; but, because of its enormous historic importance, the plan was conserved in 2009. This article describes the use of the 1:10.000 plan, its production and content, as well as its conservation. Attention is also drawn to two old photographs made in the 1930s which show the Van Eesteren plan. The conclusion is that one photo shows the recently recognized AUP 1:10.000 plan, whereas the second shows it on a scale of 1:5.000. Thus the second photo shows a plan that was hitherto unknown. Nevertheless it is gratifying that a 1:10.000 plan is now known.

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Elger Heere (e.heere@geo.uu.nl) of

Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl).

Kaartencollecties in Nederland

Atlas Van Stolk

Lina van de Wolde

Adres en contactgegevens

Atlas Van Stolk
Het Schielandshuis
Korte Hoogstraat 31
3011 GK Rotterdam
010-2176724
www.atlasvanstolk.nl
info@atlasvanstolk.nl

Kluis Atlas van Stolk

Toegankelijkheid

Voor onderzoek is de collectie toegankelijk van dinsdag t/m vrijdag: 10.00-17.00 uur. Wel eerst even een afspraak maken.

Omvang

De collectie is lang geschat op 150.000 afbeeldingen. Omdat afbeeldingen in boeken in eerste instantie niet bij dit getal zijn betrokken, ligt het juiste aantal vermoedelijk dicht bij 200.000. Topografie en kartografie vormen een klein deel van de collectie, tezamen rond 10%. In deze 10% zit echter wel een prachtige reeks van 24 Blaeu-atlassen opgeborgen, in Marokkaans leer gebonden, verguld op snee en met het familiewapen van Van der Grijp. Of ruim tweehonderd landkaarten van de Zeven Provinciën geschonken door het echtpaar Blonk. Verder komen prenten van belegeringen en zeeslagen, met ergens in een hoek een landkaart of plattegrond, in groten getale voor.

Profiel

Misverstanden kunnen hardnekkig zijn. Dit geldt zeker voor de Atlas Van Stolk. Wie werkt voor deze collectie zal regelmatig moeten uitleggen dat het niet gaat om een verzameling

plattegronden van Rotterdam. De collectie bevat uiteraard landkaarten, atlassen en plattegronden, in zoverre is de associatie met kartografisch materiaal juist, maar niet uitsluitend, en zeker niet uitsluitend van Rotterdam. Het thema waarop de Atlas verzamelt is de geschiedenis van Nederland, van 0 tot nu. Wanneer een afbeelding als illustratief geldt voor ons verleden, belangrijke gebeurtenissen of onze gewoontes toont, of die juist bespot, wordt het opgenomen in de collectie en krijgt het toegang tot de kluis. Omdat papier de drager is van de beelden, gaat het om prenten en tekeningen, die kunnen los zijn of samengebonden in een boek, en om foto's en affiches.

De misverstanden zijn natuurlijk wel te begrijpen. Dekte de term atlas tijdens het ontstaan in de eerste helft van de negentiende eeuw de lading goed, tegenwoordig kent bijna niemand de oorspronkelijke betekenis nog. Een associatie met de *Bosatlas* ligt meer voor de hand. Verder sticht het feit dat de Van Stolken welgestelde Rotterdammers waren de nodige verwarring. Het doet al snel vermoeden dat de collectie over Rotterdam gaat. Maar deze familie stelde zich een hoger doel en wilde niet alleen van de geschiedenis van deze stad, maar van het hele land een beeld geven.

De verzameling ontstond rond 1830 en werd van vader op zoon thuis beheerd. De eerste in rij heette Abraham, de volgende Jacobus, toen kwam opnieuw een Abraham, en vervolgens wederom een Jacobus. Omdat tegen 1967 de verzameling flink in omvang was toegenomen en het beheer de familie te veel werd, werd de collectie in bruikleen overgedragen aan de gemeente Rotterdam. Het is nu een publieke, cultuurhistorische collectie met een A-status gevestigd in Het Schielandshuis.

Het mooiste voorbeeld om te illustreren wat de Atlas nu eigenlijk is, vormt het album Van Kittensteyn. Het is een topstuk in de collectie. In dit album van oorspronkelijk 570 bladen bracht de samensteller Willem Luyt van Kittensteyn prenten en tekeningen bijeen waarvan hij vond dat ze een beeld gaven van zijn tijd. Voornamelijk gaat het over de Tachtigjarige Oorlog. Tot aan het Bestand in 1609 kan de strijd tegen Spanje in detail worden gevolgd. Maar daarnaast gaat het album over verre reizen en over verre gebieden als Nova Zembla, Zuid-Amerika en Indonesië, met behulp van landkaarten uiteraard. Ook voegde Van Kittensteyn beelden toe van het dagelijkse leven, van de landbouw en visserij in Holland bijvoorbeeld of van het spektakel rond een gestrande walvis. Een tekening van twee rokende mannen toont een gewoonte in opkomst en vormt een afbeelding vroeg in zijn soort. En wanneer een afbeelding niet de juiste toedracht gaf, zoals een prent die Frans Hogenberg uitgaf van de moord op Willem van Oranje, veranderde Van Kittensteyn eigenhandig de scène.

Van Kittensteyn was eigenlijk een voorloper van de Van Stolken. Hij wilde net als zij de geschiedenis in vele facetten tonen. Maar de Abrahammen en Jacobussen zijn nog niet betrapt op het corrigeren van afbeeldingen.

Zeeslag bij Bantam 1601. Uitgave: Herman Allart, Johannes Cloppenburg, Claes Jansz. Visscher, gravure, inv. 43804.

Tentoonstelling

Jaarlijks organiseert de Atlas drie tentoonstellingen met uitsluitend materiaal uit eigen collectie. De thema's sluiten aan bij de actualiteit, zoals landelijke verkiezingen voor het parlement, of graven meer in het verleden, zoals een recente tentoonstelling over kinderprenten. Verder werkt de Atlas mee aan exposities in binnen- en buitenland door het in bruikleen geven van prenten en tekeningen uit de collectie.

Website

In de toekomst wil de Atlas Van Stolk zich profileren op internet. Hoewel dagelijks bezoekers tevreden de website (www.atlasvanstolk.nl) verlaten, is slechts een fractie van de collectie raadpleegbaar: 40.000. Er zal een grote inhaalslag moeten plaatsvinden om de complete verzameling digitaal toegankelijk te maken. Om op dit moment de collectie serieus te doorzoeken is een bezoek aan Het Schielandshuis misschien eerder aan te raden. Op het netwerk van het museum kunnen 90.000 items worden geraadpleegd. Bovendien zijn er conservatoren aanwezig die onderzoekers graag helpen met het beantwoorden van vragen.

De laatste ...

We stoppen ermee. Met de @la Carte dan. Tien jaar geleden beloofden we toenmalig redacteur Peter van der Krogt het een jaar of vier, vijf vol te houden. Het werden er 10! De twintigste @la Carte, 2005-4, was een terugblik op de reeds verschenen afleveringen. We constateerden toen dat het accent enigszins verschoven was van *mooie plaatjes* op het net, naar *atlasconcepten*. Enkele uitzonderingen daargelaten, moeten we nu constateren dat de ontwikkelingen zijn blijven hangen. Natuurlijk zetten veel erfgoedinstellingen hun materiaal nog op internet, maar de innovatie blijft uit. In deze laatste bijdrage willen we een aantal ontwikkelingen op het gebied van (moderne) geo-informatie toelichten en daarbij de kansen voor historisch kartografische toepassingen laten zien. De eerste ontwikkeling gaat over de vindbaarheid van gegevens, in ons geval oude kaarten. Voor geo-informatie is die vindbaarheid enorm verbeterd met de komst van het Nationaal Georegister. Feitelijk is dit een groot portal. Je vult een zoekterm in en via de website wordt gezocht in een grote database met metadata. Dit is informatie over de eigenlijke informatie, zoals de naam van de maker, het jaartal van uitgave, etc. De gegevens zijn afkomstig van een groot aantal leveranciers. Je krijgt dan een lijst met datasets die, in meer of mindere mate, aan je zoekterm voldoen. Door de beschrijving weet je precies met wat voor data je te maken hebt. Afhankelijk van de leverancier kun je soms ook de echte data bekijken. Naar ons idee is er voor oude kaarten een behoefte aan een soort register. Regelmatig bereiken ons vragen wat voor kaarten er van een bepaald gebied zijn, of dat bepaalde kaarten al gedigitaliseerd zijn. Meestal weten wij dat niet. Een nationaal oude kaartenregister is dan een prima uitkomst.

ANNO. M.D.XCVIII. 1598. In het wint
siet t'Indien gedaenht int Oerlant des
Euyt geschiedt se ons Oerlant inde
1598. T'Indien T'Indien des Oerlant
indien wint op wintenden wint op wintenden
in binnen 25. 1598. in Europa te wint den
kent te wintenden, inde dat door wintenden
wintenden van alle T'Indien.

Tekening van rokende mannen. In: W.L. van Kittensteyn, Spieghel ofte afbeeldinghe der Nederlandsche Geschiedenissen. Delft 1613, inv.50442/392.

@ la Carte

Een tweede ontwikkeling betreft het zogenaamde *cloud sourcing*. Dit gaat nog een stap verder dan het georegister. Data leveranciers zetten hun gegevens in de *cloud*. Dat is een fictieve plek op het internet waar iedereen bij kan. Indien nodig wordt ook de benodigde software (bijv. Mr.SID) in de cloud gezet. Iedereen kan, zonder software of plug-ins te downloaden, doen met de data wat hij wil. Een gebruiker hoeft hierbij ook niet te weten wie de leverancier is. Deze cloud is vooral interessant als gebruikers hun eigen informatie, bijvoorbeeld onderzoeksresultaten, aan de kaart koppelen en terugzetten in de cloud. Op die manier ontstaat er een historisch kartografische onderzoeksgemeenschap. Iedereen heeft hier wat aan, ook de academische wereld, die wegens tijdgebrek veel onderzoek moet laten liggen. Een mooi voorbeeld van cloud sourcing is te vinden bij arcgis.com. De laatste ontwikkeling die we hier willen bespreken zijn de zogenaamde *hypermaps*. Dit zijn kaarten waar locatie gebonden informatie aan is toegevoegd. Stel dat we een stadsplattegrond van Blaeu van Rotterdam hebben. Ook hebben we een afbeelding van een zeventiende-eeuws schilderij van het stadhuis. We kunnen nu die afbeelding, op de juiste plek, aan de kaart koppelen. En we kunnen veel meer koppelen: tekstdocumenten, filmpjes, webpagina's, geluidsbestanden, etc. We spreken hierbij van *enriched data*. En dat is het ideaal: een onderzoeker haalt zijn kaart uit de cloud, koppelt er mediabestanden aan en zet dat terug in de cloud. Wanneer dat gerealiseerd is, komen wij @la minuut terug met de @la Carte!

Links: www.nationaalgeoregister.nl
www.arcgis.com

Inzendingen voor deze rubriek aan:
Gijs Boink, Nationaal Archief,
Verzameling Kaarten en Tekeningen,
Postbus 90520, 2509 LM Den Haag
E-mail: gijs.boink@nationaalarchief.nl

Varia Cartographica

De Conste van Geometria - Vijf eeuwen cartografie in het Land van Woerden

In het voorjaar van 2011 organiseert het Stads museum Woerden de bijzondere tentoonstelling De Conste van Geometria. De tentoonstelling zal ongeveer veertig zeldzame kaarten bevatten van Woerden en omgeving uit de periode 1500 tot 2000. De kaarten geven natuurlijk een schat aan historische informatie. Bijvoorbeeld over hoe de stad Woerden zich ontwikkelde, hoe de waterhuishouding in het Groene Hart geregeld was, over historische gebeurtenissen. Veel kaarten zijn zeer aantrekkelijk om te zien: mede doordat het eeuwenlang de gewoonte was kaarten rijkelijk te decoreren, zijn veel exemplaren ware kunstwerken. Het sfeervolle pand van het Stads museum Woerden biedt een uitstekende ambiance voor deze prachtige tentoonstelling.

Wat zeggen de kaarten?

De kaarten laten de stad Woerden zien plus de omgeving in een straal van ongeveer 10 km. Daarbij horen ook de stadjes Montfoort, Oudewater en Bodegraven. Sommige exemplaren beslaan echter het gehele Groene Hart. De kaarten maken duidelijk hoe de stad en streek zich in samenhang met elkaar hebben ontwikkeld. Natuurlijk krijgt de ontwikkeling van de infrastructuur aandacht (wegen, waterwegen, spoorwegen). Zichtbaar wordt ook hoe oude elementen uit het landschap verdwenen en nieuwe verschenen, zoals molens, overtomen en gemalen. Verdedigingswerken, zoals de vesting van Woerden en schansen uit het rampjaar 1672, zijn eveneens veelvuldig op kaarten gedocumenteerd. Soms komen historische gebeurtenissen op kaarten terug, zoals in het geval van de belegering van Woerden in 1575-1576, die op een zestiende-eeuws schilderij is afgebeeld. Een categorie apart vormen de kaarten die tonen hoe zeer de waterhuishouding een rol heeft gespeeld bij de ontwikkeling van Woerden en omgeving. En tot slot

zijn er bijzondere thematische kaarten. Deze laten vaak zien hoe op een bepaald moment het Land van Woerden ervoor stond in vergelijking met de rest van Nederland, bijvoorbeeld wat betreft alfabetisme, het aantal tuberculosegevallen of de aanwezigheid van bossen.

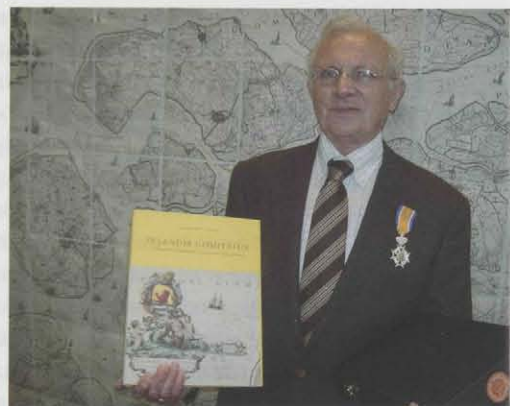
De kartografie

Omdat de kaarten een zo lange periode bestrijken (ca. 1500 tot 2000) wordt in de tentoonstelling ook de ontwikkeling van de kartografie zelf zichtbaar. Het gaat van primitief - maar wel zorgvuldig - getekende kaarten tot hoogwaardig gedrukte exemplaren. De oriëntatie is bij heel oude kaarten vaak willekeurig; pas in de tweede helft van de zestiende eeuw wordt de oriëntatie op het noorden standaard. Vaak blijken afstanden bezijden de werkelijkheid te zijn weergegeven en worden namen op een fraaie manier willekeurig gespeld tot ook daar standaardisering intreedt. Meer informatie vindt u op <http://www.stadsmuseumwoerden.nl>.

Zelandia Comitatus: verslag van de Studiedag in Middelburg op 7 september 2010

De studiedag, waar een honderdtal inschrijvingen voor geteld waren, werd gehouden in het fraaie stadhuis van Middelburg. Er was een viertal organisatoren: de gemeente Middelburg, de Explokartgroep van de Universiteit Utrecht, de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie en uitgeverij Hes & De Graaf Publishers. De dag stond in het teken van de presentatie van het boek *Zelandia Comitatus: Geschiedenis en Cartobiografie van de provincie Zeeland tot 1860*, geschreven door Dick Blonk en zijn, enkele jaren geleden overleden, echtgenote Joan Blonk-van der Wijst.

Dick Blonk, die samen met zijn vrouw in het jaar 2000 het imposante boek *Hollandia Comitatus* publiceerde, presenteerde de eerste lezing. Hierin gaf hij een voorschotje op zijn nieuwe boek dat 's middags aangeboden zou worden. De daarin beschreven 129 catalogusnummers deelde hij in vier kaartgroepen in. Deze werden begrensd door het verschijnen van de provinciekaart in vier bladen van Jacob van Deventer uit circa 1550, de midden-zeventiende-eeuwse (*Zelandia Comitatus*)-Visscher-Romankaart, de midden-achttiende-eeuwse Hattingakaart van Zeeland en de vroeg-negentiende-eeuwse

kartering door C.R.T. baron Krayenhoff. Alle andere 125 kaarten in zijn boek tonen kaartbeeld dat verwant is met één van deze vier uitgaven. Aan de hand van afbeeldingen van stukjes Noord-Beveland

gaf Dick Blonk inzicht in de vraag hoe hij de kaarten van Zeeland een plaats gaf in één van de vier groepen. Opvallend was dat hij een kritische noot plaatste bij de beroemde Visscher-Romankaart. Reden zou zijn dat hiervoor geen nieuwe totaal-kartering verricht werd, maar dat het een samenvoeging was van een aantal oudere detailkaarten. Deze toonden samen weliswaar heel Zeeland maar, omdat deze onderling niet in één consistent driehoeksnet opgenomen waren, werd het eindresultaat in verschillende richtingen vervormd.

De tweede lezing werd gepresenteerd door Frans Laurentius. Hij deed verslag van zijn watermerkenonderzoek in oude tekeningen en prenten. Hij maakte van daarvan circa 6000 röntgenopnames en kon er vele via aanvullend onderzoek dateren. Zijn werk geeft enorme aanvullingen op de oudere watermerkenboeken van Churchill en Heawood. Per saldo kunnen door zijn onderzoek ongedateerde oude tekeningen en prenten nu veel beter dan vroeger gedateerd worden. Frans Laurentius hoopt dat hij in de toekomst ook een dergelijk watermerkenonderzoek kan gaan doen voor kaarten (vaak op grotere formaten papier) en verwacht daarvan zowel nuttige als verrassende resultaten. Mooi is dat hij de link legde naar politieke gebeurtenissen die ervoor zorgden dat papierstromen naar ons land op gang kwamen, dan wel plotsklaps opdroogden. Opmerkelijk was zijn constatering dat de uitgever Colom zo ongeveer de slechtste kwaliteit papier kocht die er in zijn tijd te krijgen was. Curieus is wel dat deze lezing feitelijk geen enkel direct raakvlak met het dagthema Zeeland had. Sterker nog, hij ging helemaal niet over kaarten. Tegelijkertijd was ook duidelijk dat, gezien de vele vragen achteraf, dat de presentatie van Frans Laurentius het meest tot de verbeelding sprak.

Willem van den Broeke, lector aan de Roosevelt Academy in Middelburg, ging vervolgens in op de industriële en infrastructuurontwikkeling van Zeeland sedert de hoogtijdagen van Antwerpen in de zestiende eeuw tot in de negentiende eeuw. Centraal stond de vraag waarom de geografische ligging van Zeeland in de zeventiende eeuw aanleiding was tot groei en welvaart, terwijl dezelfde ligging in later eeuwen tot stagnatie leidde. Ook werd de vraag gesteld of het aanleggen van spoorlijnen en het graven van kanalen (hiervan werden verschillende negentiende-eeuwse kaartjes getoond) leidden tot economische groei, of tot leegloop. En leidde het tot groei, voor

wie was dit dan gunstig? Was dit wel de provincie Zeeland, of was het eigenlijk veel meer in het voordeel van Rotterdam, destijds een havenstad in opkomst. Door een betere infrastructuur werd een makkelijker afzet vanuit Rotterdam immers ook mogelijk. De conclusie van Willem van den Broeke was dat de Scheldemonding in de zestiende eeuw deel uitmaakte van de Antwerpse hoogconjunctuur, terwijl na de opkomst van de Hollandse steden de Zeeuwse plaatsen steeds meer perifeer leken te gaan liggen ten opzichte van de plaatsen waar het grote geld verdiend werd. Heel duidelijk stelde hij dat het niet gelegen heeft aan falend Zeeuws ondernemerschap. Dat was meer dan voldoende aanwezig en werd aan de hand van verschillende voorbeelden aangetoond.

De laatste lezing werd gedaan door Peter Sijnke, archivaris van Middelburg. Hij stelde dat de bloeitijd van de Zeeuwse hoofdstad de zeventiende eeuw was. De stad had destijds tussen de 20.000 en 30.000 inwoners. In die VOC- en WIC-tijden waren er circa driehonderd afvaarten naar voormalige koloniën in oost en west. De stad floreerde en ook nu nog getuigen architecturale hoogstandjes van de welvaart van die tijd. Vanaf 1680 werd het langzaam minder. Rotterdam komt dan steeds sterker op. Bijzonder aardig was

een oude opticaprent van Middelburg die getoond werd. Daarin zaten enkele honderden kleine gaatjes. Als er licht van achteren op geprojecteerd werd, dan veranderde de prent van Middelburg bij dag in een stad bij nacht.

Na de lopende lunch kreeg Dick Blonk opnieuw het woord van dagvoorzitter Paula van Gestel. Hij vertelde over enkele achtergronden van het boek en bedankte een aantal personen die hem hierbij geholpen hadden. Daarna werd het eerste exemplaar van het nieuwe boek aangeboden aan de gedeputeerde van de provincie Harry van Waveren. Die kwam met een bijzondere verrassing voor de auteur: hij kreeg een lintje namens de koningin als Ridder in de Orde van Oranje Nassau. Vervolgens was er nog tijd voor het bekijken van een eendaagse tentoonstelling van kaarten van Zeeland die samengesteld was uit de eigen collectie van de auteur en van antiquaar Jaap van de Bovenkamp. De expositie gaf een goed beeld van wat er in de catalogus staat. Ik denk dat van zeker de helft van de catalogusnummers een originele staat te bekijken was. Na een borreltje op de goede afloop toog een ieder weer huiswaarts. Ook al was het kartografiegehalte van m.n. de laatste drie lezingen niet erg hoog, het was een welbestede dag.

Marc Hameleers

Historisch Kartografisch Fonds

In 1989 werd in Amsterdam de 13^e Internationale Conferentie voor de Geschiedenis van de Kartografie gehouden. Dat congres liet een batig saldo na. Het geld werd geparkeerd bij de penningmeester van wat toen nog de Nederlandse Vereniging voor Kartografie heette, tegenwoordig Geo-Informatie Nederland. Het geoordeelde bedrag kreeg de naam *Historisch Kartografisch Fonds*. In het reglement van het HKF werd bepaald dat in beginsel de rente van het bedrag jaarlijks besteed kan worden aan uitgaven die het vakgebied van de Geschiedenis van de Kartografie stimuleren. Voorbeelden hiervan zijn onder andere:

- ondersteuning van studiedagen en symposia in de vorm van publicatie van de gehouden referaten;
 - het leveren van een bijdrage in de deelnamekosten van (bij voorkeur jonge) kaarthistorici aan buitenlandse symposia en congressen;
 - ondersteuning bij het publiceren van resultaten van Historisch-Kartografisch onderzoek.
- Het gaat hierbij niet om grote bedragen, maar om 'steuntjes in de rug'. Als er geïnteresseerden zijn die meer van dit fonds willen weten of er een beroep op willen doen, dan kan een (gemotiveerde) aanvraag gezonden worden naar Marc Hameleers (mhameleers@stadsarchief.amsterdam.nl). Hierin moet in ieder geval een omschrijving van de reden tot aanvraag en een overzicht van de te maken kosten in vermeld worden. Het fonds kan dan een deel hiervan sponsoren. In de praktijk zal als tegenprestatie een publicabel artikel of verslag (als een congres of studiedag bijgewoond wordt) gevraagd worden. Het volledige HKF-reglement is te lezen op het deel van de GIN-site dat informatie geeft over het vakgebied van de Geschiedenis van de Kartografie (<http://www.geo-info.nl/Site/>), klik dan verder op: GIN-secties, Kartografie en Geovisualisatie, Geschiedenis van de Kartografie, HKF).

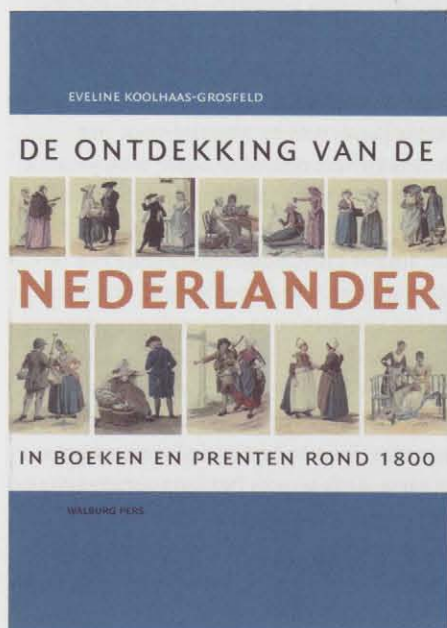
Inzendingen voor deze rubriek aan:

Sjoerd de Meer

E-mail: de.meer@hccnet.nl

Besprekingen

De ontdekking van de Nederlander in boeken en prenten rond 1800 / Eveline Koolhaas-Grosfeld. – Zutphen: Walburg Pers, 2010. – Geb., 400 p., ill. In kleur en z/w. – ISBN 9789057306488 – prijs € 39,95.

Op woensdag 27 januari 2010 promoveerde Eveline Koolhaas-Grosfeld aan de Universiteit van Amsterdam op een onderzoek naar de rol van prentkunst in de culturele natievorming in Nederland rond 1800. Op het eerste gezicht lijkt deze titel geen direct verband te hebben met de geschiedenis van de kartografie. Niets is minder waar. De reden om er in Caert-Thresoor een bespreking aan te wijden, is niet zozeer het hoofdthema van het boek, maar veeleer de aandacht die haar twee hoofdpersonen krijgen. Het gaat hierbij, in wat mindere mate, over de homo universalis (natuurkundige, arts, historicus, dichter en kaartmaker) Johannes Le Franck van Berkheij (1729-1812), en de Amsterdamse drukker en uitgever van kaarten, prenten en boeken Evert Maaskamp (1769-1834). Het onderzoek van Eveline Koolhaas-Grosfeld resulteerde in een goed leesbaar boek, dat vrij eenvoudig is vormgegeven. Hierbij verdienen vooral de kleurenillustraties (al zit er maar één kaart bij) een pluim. Deze zijn bijzonder mooi gedrukt.

In haar onderzoek behandelt Koolhaas-Grosfeld de relatie tussen etnografie en natievorming. Ons land was rond het jaar 1800 een grote 'melting pot' van etnisch-culturele verschillen (iets wat anno 2010 niet anders is). Hierbij wordt Le Franck van Berkheij beschreven als de ontdekker van de etnisch-culturele verscheidenheid in ons land en de Amsterdamse uitgever Evert Maaskamp als de persoon die deze verscheidenheid propageerde als typisch voor heel Nederland. Dit wordt opgehangen aan de in het boek centraal staande prentserie *Afbeeldingen van kleding, zeden en gewoonten in de Bataafse Republiek* die door Maaskamp tussen 1803 en 1807 uitgegeven werd. Het was een kwalitatief hoogstaande prentreeks, waarmee de schrijfster wil aantonen dat ons land een grote nationale identiteit kende, maar ook een grote regionale etnisch-culturele verscheidenheid.

Tot zover lijkt het boek nog steeds niet voorbestemd te zijn om te worden besproken in Caert-Thresoor, al ware het alleen maar omdat de fraaie *Vernieuwde kaart van Noordholland en Westfriesland, benevens het voornaamste gedeelte van Rhyndland, en daar aan grenzende landen; met alle naauwkeurigheid gevolgd, naar de caerte van Joost Jansz. Beeldsnyder A. 1575* die in 1778 bij Yntema en Tiebul verscheen, en waarachter Le Franck van Berkheij de stuwende kracht was in het boek niet genoemd wordt. Het belang van het boek voor de geschiedenis van de kartografie is primair het inzicht dat het geeft in de beweegredenen en visie op het uitgeversvak van (één van) de belangrijkste commerciële kaart-, prenten- en boekuitgevers (Maaskamp dus) tegen het eind van de achttiende en vooral de eerste jaren van de negentiende eeuw. Dit was een politiek turbulente tijd. De patriottische jaren tot 1795, dan de Bataafse Republiek, het Koninkrijk Holland in 1806 onder Lodewijk Napoleon, de inlijving bij Frankrijk in 1810 en kort daarna het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden in 1813 waarbij Koning Willem I op het pluche kwam te zitten. Het waren ingrijpende politieke wen-

dingen waarop uitgevers als Maaskamp moesten anticiperen. De oorspronkelijk uit Vollenhove afkomstige Evert Maaskamp wordt beschreven als een handige jongen met een goed oog voor commercie. In het boek komen de opkomst, de hoogtepunten en de neergang van deze belangrijke Amsterdamse kaart- en prentuitgever uitgebreid aan de orde. Maaskamp had een prachtige zaak in de Kalverstraat, op een steenworp afstand van het Koninklijk Paleis waar Lodewijk Napoleon resideerde. Maaskamp nam bij het ondernemen risico's en het lijkt erop dat enig opportunisme hem hierbij niet vreemd was. Zo vroeg hij op 5 mei 1808 aan Lodewijk Napoleon om voortaan het predikaat 'Koninklijk Kunsthandelaar en Kunstplaatdrukker' te mogen voeren. Al in juni daarna kreeg hij hiervoor toestemming. Hij is de enige drukker/uitgever die dit lukte. Dan blijkt ons land twee jaar later bij Frankrijk ingelijfd te worden en drie jaar daarna weer onafhankelijk te worden. Onvermijdelijk verdwijnt dan de vermelding 'Koninklijk' direct van zijn uitgaven. Maar vermoedelijk stond Maaskamp toen al bij menigeen in een kwalijke reuk. Was hij wel een echte Nederlander, of was hij een halve Fransman geworden? Of waaide hij, om commerciële redenen, met de steeds veranderende politieke winden mee? Uiteindelijk lijkt het erop dat hij zijn hand overspeeld heeft en dat menig- een hem het succes niet meer gunde. Het vormde het begin van de neergang van zijn bedrijf. Er zijn stukken waaruit blijkt dat hij in het begin van de negentiende eeuw een van de grootste drukkers van Amsterdam was met tientallen werknemers en maar liefst vier grote drukpersen. Uit de bewaarde inventaris van zijn failliete boedel uit 1834 blijkt dat er weinig meer over is. Er werden weliswaar enkele honderden oude koperplaten aangetroffen, maar er was geen enkele drukpers meer over. Eveline Koolhaas' conclusie (pag. 308) is dat 'het erop lijkt dat 'Maaskamp een gewiekst figuur was, vol experimenteerdrijf, maar ook vol eigendunk. Maar ook dat zijn vlotte manoeuvres van de

ene naar de andere soeverein hem geen goed gedaan heeft. Het zegt allemaal niet zoveel over zijn nationaliteitsbesef, maar veeleer wat over zijn commerciële instelling. Zijn inzet voor de Nederlandse prent (inclusief zijn kartografische productie) had een dynamisch bedrijf als resultaat waarvan men tot nu toe de ins en outs niet kende'. Het onderzoek van Eveline Koolhaas had weliswaar niet als primair doel om een gedegen beeld van Maaskamps bedrijf te schetsen, maar het is een prachtig nevenproduct van haar werk.

Marc Hameleers

**Kleiner Atlas amerikanischer
Überempfindlichkeiten** / Franz
Reitinger Klagenfurt: Ritter
Verlag, 2008.- 336 p., ill. in z/w. -
ISBN 9783854153795. - prijs € 24,90.

We kennen waarschijnlijk allemaal de kaart van Schlaraffenland, een in 1730 in Duitsland vervaardigde allegorische kartografische voorstelling van wat ons te wachten staat wanneer we ons niet netjes en oppassend gedragen. Op allegorische kaarten worden plaatsnamen door begrippen vervangen en ontstaan op die manier conceptuele ruimtes. Dit soort voorstellingen is blijkbaar door Duitse kolonisten meegenomen naar de Verenigde Staten, want daar bloeide dit genre ook. De auteur heeft vanaf 1990 in Amerikaanse bibliotheken alle mogelijke voorbeelden van dit soort op de moraal gerichte allegorische kaarten verzameld, en hij ordent ze in deze 'atlas'. Hij wil er een bijdrage mee leveren aan de geschiedenis van de Amerikaanse cultuur en media; het gaat hem dus niet om een verzameling leuke plaatjes (en zijn zwart-wit illustraties zijn dan ook niet om aan te zien) maar om de inbedding van deze beelden in de ontwikkeling van de Amerikaanse cultuur. Reitinger is de eerste die deze Amerikaanse allegorische landkaarten systematisch onderzoekt.

Amerika kent, als 'nieuw land' al een geschiedenis van conceptuele namen, zoals *Philadelphia* in Pennsylvania. Misschien dat daarom de door de kolonisten meegebrachte allegorische kaarten hier een goede ontvangst kregen, op een moment dat ze in Europa al uit de mode raakten. Ze werden overal ingezet, bij de bestrijding van de slavernij of alcoholgebruik en bij presidentsverkiezingen, maar ook bij het propageren van godsdiensten. Pas bij het opkomen in de twintigste eeuw van de grootschalige reclame verdwijnen de allegorische landkaarten van het toneel. De eerste voorbeelden van deze kartografische scenario's voor de verlossing van het individu ontstaan rond 1800 in Pennsylvania en Maryland, in een milieu van Duitse emigranten: 'Eine neue Charte und sinnliche Abbildung von der engen Pforte und dem schmalen Wege' werd in 1795 in Baltimore gedrukt als het eerste voorbeeld.

Reitinger verdeelt het door hem getraceerde kaartmateriaal over een aantal categorieën: Lebenslinien (kaarten van de levensweg), Suchtverläufe (kaarten over de bestrijding van het alcoholisme), Projektionsfläche (ladderkaarten voor onderricht in de Christelijke leer), Fahrpläne (dienstregelingen om het eeuwige leven te bereiken), Wunschlandschaften (hoe ziet het hart van de te veroveren man/vrouw er uit?) en Bildungskarrieren (een restgroep die gaat van verkiezingskaarten tot kaarten van de afschaffing van de slavernij). De criteria voor deze groepsindeling worden niet helemaal duidelijk. Bij elke groep wordt het ontstaan van het genre beschreven, de maker of uitvinder ervan en de cultureel-maatschappelijke omstandigheden waarin de kaart tot stand kwam. Het ontwerpen, produceren en uitgeven van deze kaarten was een aangelegenheid van het noorden van de Verenigde Staten: een enkele kaart slechts komt uit het Amerikaanse zuiden, de *Map of the Road to Hell!!* (1858, Orangeburg, South Carolina) gedrukt aan de vooravond van de Amerikaanse burgeroorlog, die behalve tegen de drank ook uitgebreid tegen het kaartspel waarschuwde. De ontwikkeling van de verkeersmiddelen hadden ook invloed op de kaarten. Aanvankelijk zijn ze bestemd voor voetgangers of scheepspassagiers, maar na 1840 doet ook hier het spoor zijn intrede, met *Gospel temperance railroad maps*. Een van de fraaiste kaarten is de *River*

of Death, van Martin Wells Knapp, die de loop van een mislukt leven aan de hand van een zondencatalogus van zijrivieren verbeeldt, zoals de *Stealing River* die de meren *Tobacco and other bad habits*, *Saloon gambling*, *Church lotteries*, *Racing*, *Cards* en *Bowling* met elkaar verbindt: de rivier stroomt door een moerasland van zonden en loopt uit via een op de Niagara lijkende waterval op de hel.

In de tijd van de barok probeerde men in Europa liefde en huwelijk met hulp van kartografische technieken in een coherent systeem onder te brengen. Een voorbeeld daarvan is de *Carte du tendre* (1654). De negentiende-eeuwse pendant daarvan in het puriteinse Amerika was de *Map of Matrimony*, of zelfs een *Map of Matrimony on Mercator's projection* (na 1880). Over het algemeen ging de route over zee (vgl. het huwelijksbootje), maar ook hier kwam de nieuwe tijd met *Cupid's Railway Maps*.

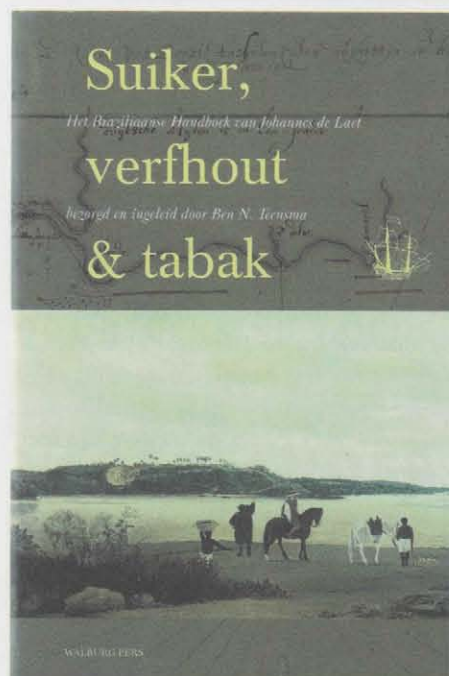
De historicus Franz Reiting er heeft in Caert-Thresoor al eens een artikel over allegorische kaarten gepubliceerd (Kleine studentengeografie, Caert-Thresoor 2004-4), en deed hetzelfde, over Europese allegorische kaarten in *Imago Mundi* (1999). Door het oblong-formaat en de slecht leesbare illustraties is dit nieuwe werk minder goed toegankelijk. Dat wordt nog verergerd doordat de noten in een aparte kolom staan waardoor ze vaak niet op dezelfde bladzij staan als de bijbehorende verwijzing. Die slechte toegankelijkheid is jammer want Reiting er weet de verschillende kaartproducten prima te plaatsen in de tijd. De negentiende-eeuwse Verenigde Staten komen tot leven, met hun anarchie van geloofsgemeenschappen, vrijheid van conventies, nieuwe reproductietechnieken en communicatiemethoden.

Op de kartografische aspecten zelf wordt nauwelijks ingegaan: of afstanden tussen begrippen, relatieve schaal en windrichtingen of verschillend symboolgebruik nu al of niet relevant zijn voor de voorstellingen wordt niet duidelijk. Maar als historicus heeft hij zijn werk op indrukwekkende wijze gedaan en uitstekend relaties gelegd tussen de bedenkers van deze kaarten en hun beoogde publiek, met maatschappelijke ontwikkelingen en geestelijke stromingen.

Ferjan Ormeling

Suiker, verfhout & tabak.
Het Braziliaanse handboek van
Johannes de Laet, 1637.

Bezorgd en ingeleid door B.N. Teensma.
Zutphen: Walburg Pers 2009. - Geb. -
190 p.: ill. in z/w. - ISBN 9057305844
(Werken van de Linschoten-Vereeniging,
deel 108) - prijs € 27,50

De paneldiscussie tijdens de viering van het honderdjarig bestaan van de Linschoten-Vereeniging in 2008 ging over de vraag of de vertrouwde werkwijze bij de publicaties – een uitgebreid geannoteerde letterlijke transcriptie van een historisch document – niet aan vernieuwing toe was. Hierbij werd gedacht aan hertaling en uitgaven op een andere drager dan papier. Zoals te verwachten was, bleef deze vraag onbeantwoord aangezien de meningen van zowel de panelleden als de toehoorders hierover verdeeld waren. Persoonlijk ben ik blij dat de *Beschrijvinge van de custen van Brasil en verder zuidelijk tot Rio de la Plata* ofwel het *Braziliaanse handboek* van Johannes de Laet nog volgens de oude regels is uitgegeven en de geïnteresseerde lezer niet wordt onderschat en afgescheept met een moderne tekstbewerking. Maar dit terzijde. De bezorger van De Laets manuscript, de Romanist Ben Teensma, heeft zich in de loop der jaren uitgebreid verdiept in de geschiedenis van Nederlands Brazilië (1630-1654) en vertaalde al eerder de tekst van het hier behandelde manuscript in het Portugees voor de uitgeverij Kapá Editorial in Rio de Janeiro, die het in 2007 uitgaf. De hier besproken

Nederlandse bewerking verscheen eind vorig jaar. Het originele manuscript bevindt zich in de John Carter Brown Library in Providence, USA.

In zijn zeer persoonlijke schrijfstijl vergast Teensma ons ter inleiding op een kort maar boeiend exposé over zowel de persoon van Johannes de Laet als diens beschrijving van Brazilië. De Laet had als bewindhebber van de West-Indische Compagnie van 1622 tot zijn overlijden in 1649 vrij toegang tot de van diverse kanten binnenstromende informatie betreffende het octrooiegebied en de bezittingen overzee van de WIC. Door op basis van dit materiaal diverse publicaties te verzorgen heeft hij ons een dienst van onschatbare waarde verleend aangezien de meeste door hem gebruikte oorspronkelijke stukken tezamen met het grootste deel van het archief van de Oude WIC (1621-1674) zijn verdwenen. Zo verscheen zijn *Nieuwe Wereldt ofte beschrijvinghe van West-Indiën* in 1625 in druk, gevolgd door een tweede vermeerderde uitgave in 1630. De bekende kaartenmaker Hessel Gerritsz, die zowel voor de VOC als de WIC werkte, verzorgde hiervoor het kaartmateriaal.

Daarnaast hield De Laet in de periode 1624-1636 jaaroverzichten bij op basis van rapportages, journalen en financiële gegevens die voor de bewindhebbers van de WIC van belang waren en die hij waarschijnlijk voor intern gebruik opstelde. Ruim een halve eeuw later zou de jurist Pieter van Dam voor de bewindhebbers van de VOC een vergelijkbare maar veel omvangrijker *Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie* maken. De Laets jaaroverzichten werden in 1644 uitgegeven als *Historie Ofte Iaerlijck Verhael Van de Verrichtinghe der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie*, bij Van Dam zou dat pas na twee eeuwen gebeuren. De Laets *Braziliaanse handboek*, dat tot de categorie *roteiro* ofwel leeskaart, routeboek wordt gerekend, past geheel in de lijn van zijn eerdere werk. Al of niet op verzoek van de in 1636 als gouverneur van Brazilië aangestelde Johan Maurits van Nassau-Siegen verzamelde De Laet de hem beschikbare bronnen over Brazilië en stelde het handboek samen dat hij begin 1637 voltooidde. Teensma veronderstelt dat het manuscript daarna onmiddellijk naar de inmiddels in Brazilië aangekomen Johan Maurits werd verzonden.

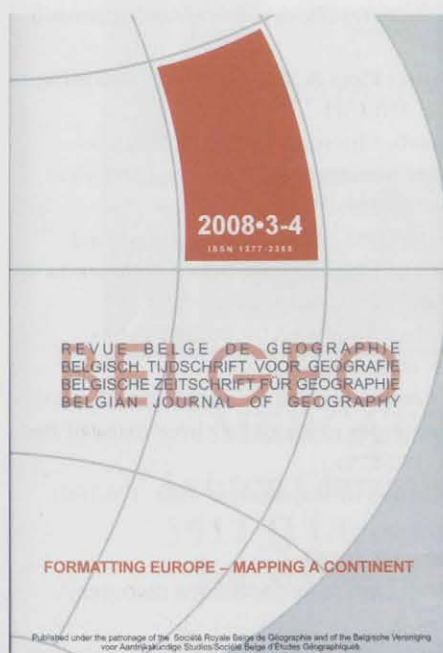
De door De Laet gebruikte en door Teensma geanalyseerde en benoemde bronnen zijn van zeer uiteenlopende aard zoals berichten van diverse schippers die op kaapvaart in de Westindische wateren en voor de kust van Brazilië voeren, buitgemaakte Portugese *roteiros* en bijvoorbeeld een officieel rapport dat het Braziliaanse raadslid Johannes van Walbeeck in 1633 bij de regering in Den Haag indiende. Ook werd dankbaar gebruik gemaakt van de ervaringen van Cornelis Jansz van Haarlem die ruim dertig jaar in dienst van de Portugezen in Brazilië had gewerkt alsook van de gegevens van een groep Braziliaanse Indianen die in 1625 meevoeren naar Nederland om te zijner tijd als tolk te kunnen dienen tijdens de gehoopte verovering van Brazilië en in 1628 uitgebreid werden gehoord door de WIC-bewindhebber Kiliaan van Renselaer.

Het *Braziliaanse handboek* behandelt niet alleen maritieme, geografische en economische onderwerpen maar geeft ook gefundeerde adviezen over potentiële militaire campagnes om het Nederlandse gebied in Brazilië uit te breiden. Gouverneur Johan Maurits zal er, net als wij nu, veel waardevolle informatie in hebben gevonden. Het is daarom enigszins bevreemdend dat hij na zijn terugkeer in 1644 de bezorging van zijn *magnum opus* over Brazilië niet aan De Laet toevertrouwde. Hij koos hiervoor de, zoals Teensma het formuleert, de 'pluimstrijkende latinist-academicus' Caspar Barlaeus, mogelijk ter voorkoming van kritiek op zijn bestuur in Brazilië. Dit werk verscheen in 1647 onder de titel *Rerum per octennium in Brasilia [...]*.

Misschien is het aan de economische omstandigheden te wijten maar de lezer van De Laets *Braziliaanse handboek* zou graag een ruimer bronnenoverzicht en meer achtergrondinformatie willen zien dan blijkbaar in de huidige opzet van de Werken van de Linschoten-Vereeniging kon worden verwezenlijkt. Binnen deze beperkingen echter vormt deze uitgave een weliswaar compacte maar zorgvuldig bezorgde en uitermate belangrijke informatiebron over Nederlands Brazilië die tevens als startpunt voor verder onderzoek kan dienen.

Bea Brommer

Formatting Europe – Mapping a continent. Belgeo; Belgisch Tijdschrift voor Geografie, 2008, 3-4.- Onder redactie van W. Bracke, J.L. Renteux & W. Bodenstein.- 227 p.- ISSN 13772368.- prijs: € 36. Te bestellen via editor@bimcc.org.

In het kader van de Europalia, een tweejaarlijks cultureel festival in Brussel, organiseerde de Brussels International Map Collectors' Circle (BIMCC) in november 2007 een tentoonstelling en een conferentie met als thema de kartografie van Europa. De voordrachten die op de conferentie zijn gehouden, aangevuld met een aantal bijdragen op uitnodiging, zijn gebundeld in een themanummer van het tijdschrift Belgeo, Belgisch Tijdschrift voor Geografie. In totaal zijn er veertien bijdragen die diverse aspecten van de kartografie van Europa belichten. De artikelen zijn in chronologie van de te bespreken kaarten geplaatst. Zo wordt, na de inleiding van Wouter Bracke, begonnen met een artikel over de weergave van Europa op middeleeuwse Arabische kaarten. Vervolgens is met zeven bijdragen wel erg veel aandacht voor de zestiende en begin zeventiende eeuw. Bekenden als Ortelius en Braun en Hogenberg komen voorbij, maar ook voor minder bekende kartografen zoals Anthony Jenkinson (kaart van Rusland en de invloed op de Europese kartografie) en Olaus Magnus (kaart van Noord-Europa) is aandacht. De ruime aandacht voor de zestiende eeuw

is begrijpelijk en verdedigbaar, maar het doet de vraag rijzen of er in de zeventiende en achttiende eeuw echt niets interessants is gebeurd op kartografisch gebied. De sprong van de stadsplattegronden van Braun en Hogenberg naar de reliëfkaart van Jean-Charles Houzeau uit 1857 is wel erg groot. De bundel wordt afgesloten met twee leuke, niet alledaagse onderwerpen: de kaart van Europa op gezelschapspellen en satirische kaarten. De keuze van de onderwerpen is soms verrassend te noemen en het valt de redactie te prijzen dat er niet is gekozen om teveel voor de hand liggende onderwerpen op te nemen. Wel had er meer aandacht moeten zijn voor de beeldredactie: meer dan eens krijg je het gevoel dat de illustraties in lage resolutie van internet zijn geplukt. Dit is verder de enige kanttekening die geplaatst kan worden bij deze leuke bundel. De artikelen in deze bundel zijn (geheel volgens gebruik van het tijdschrift) geschreven in Frans, Engels en Nederlands. In alle gevallen is tenminste een Engelstalige samenvatting opgenomen.

Elger Heere

Samengesteld door Peter van der Krogt (peter@vanderkrogt.net) en Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl)

Zie ook:
<http://cartography.geo.uu.nl/journals>

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Bemmel, H. Chr. van, 'Hoe betrouwbaar is Van Geelkercken? Zijn plattegrond van Arnhem nader beschouwd.' In: *Arnhem's Historisch Tijdschrift*, 30 (2010) 3, pp. 123-134.

Bisschops, Tim, 'De methodes van het historisch huizenonderzoek, sleutels tot de ontwikkeling van stedelijke GIS voor de prekadastrale periode. Cases: laatmiddeleeuws Antwerpen en vroegmodern Leiden'. In: Jan d'Hondt (red.), *Huizenonderzoek & stadsgeschiedenis*. Colloquium Brugge 28 november 2008. Brugge: Levend Archief vzw, 2009 [Leven in oude huizen VII], blz. 25-40.

Blonk, Dick, & Joan Blonk-van der Wijst, *Zelandia Comitatus: Geschiedenis en Cartobibliografie van de provincie Zeeland tot 1860*. - Houten: HES & De Graaf, 2010. - 516 blz. - ISBN 978-90-6194-240-5. - € 125,-.

Brink, Lowie, & Lucy Holl, *De wereld aan de wand: De geschiedenis van de Nederlandse schoolwandkaarten*. Zwolle: Waanders, 2010. ISBN 978-90-400-7712-8; NUR 905; 192 blz.

Brugge, Jeroen ter, 'Schiedam in kaart'. *Musis* 16, 8, blz. 21 - betr. manuscriptkaart van Schiedam uit ca. 1635 in de Collectie Bodel Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden.

Deys, H.P., 'Digitalisering van de kadastrale veldwerken en hulpkaarten - teloorgang van historisch erfgoed?'. *Geo-Info* 7 (2010), 9, blz. 16-18.

Egmond, Marco van, 'Een nieuw leven voor een VOC-kaart. Recycling in de 17e eeuw'. *Geo-Info* 7 (2010), 9, blz. 10-11.

Freriks, Kester, m.m.v. Jan W.H. Werner, *Verborgene wildernis: Ruige natuur & kaarten in Nederland*. - Amsterdam: Athenaeum, 2010. - ISBN 978-90-2536-770-1 - € 29,95.

Gestman Geradts, Jaap, Cornelis de Hooghe (1541-1583), keizerlijke bastaard, kartograaf en opstandeling. *Caert-Thresoor* 29,3 (2010): 65-70.

Gommans, Jos, en Rob van Diessen, *Oost-Azië, Birma tot Japan = East Asia, Burma to Japan & Supplement. Grote Atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie = Comprehensive Atlas of the Dutch United East India Company, vol. VII*. Voorburg: Asia Maior, i.s.m. Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, Nationaal Archief en Explokart/Universiteit Utrecht, 2010. - 424 blz. - ISBN 978-90-74861-32-8; prijs € 350.- Informatie <http://www.asiamaior.nl>.

Gommans, Jos, Jeroen Bos, Gijs Kruijtzter e.a., *Voor-Indië*,

Perzië, *Arabisch Schiereiland = India, Persia, Arabian Peninsula. Grote Atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie = Comprehensive Atlas of the Dutch United East India Company*, vol. VI. Voorburg: Asia Maior, i.s.m. Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, Nationaal Archief en Explokart/Universiteit Utrecht, 2010. - 420 blz. - ISBN 978-90-74861-31-1: prijs € 350.- Informatie <http://www.asiamaior.nl>.

Jenny, Bernhard, New features in MapAnalyst. *e-Perimetron* 5,3 (2010): 176-180.

Krogt, P. van der, Joan Blaeu, *Atlas Maior of 1665* / Introduction and texts by Peter van der Krogt; directed and produced by Benedikt Taschen. - Köln [etc.]: Taschen Verlag, 2005. - 512 blz. - Prijs € 49,99. - editie met teksten in Engels, Duits en Frans; editie met teksten in Engels, Nederlands en Frans (ISBN 978-3-8365-2413-1); en in Italiaans, Spaans en Portugees. - Verkleinde (39 x 26 cm) en iets ingekorte versie van de uitgave 2005. - Informatie www.librero.nl.

Krogt, Peter van der, m.m.v. Justin Stook, 'Les Forces de l'Europe' door Nicolas de Fer (1690/95) en Pieter Mortier (1702), 197-215. In: Louis Ph. Sloos (red.), *Boeken met krijgs historie: Op verkenning in het oudste boekbezit van Defensie*. Breda: Nederlandse Defensie Academie, 2010.

Marsch, Angelika, *Friedrich Bernhard Werner 1690-1776: Corpus seiner europäischen Städteansichten, illustrierten Reisemanuskripte und der Topographien von Schlesien und Böhmen-Mähren*. Weissenhorn: Anton H. Konrad Verlag, 2010. - ISBN 978-3-87437-534-4 - 698 blz. - 985 afb. - € 128,-.

Meer, Sjoerd de, en Ferjan Ormeling, Het verhaal achter de 'Grote Atlas van de Verenigde-Oostindische Compagnie'. *Caert-Thresoor* 29,3 (2010): 77-87.

Paesie, Ruud, *Zeeuwse kaarten voor de VOC: Het kaartenmakersbedrijf van de Kamer Zeeland in de 17de en 18de eeuw*. Zutphen: Walburg Pers, 2010. - 96 blz. - ISBN 978-90-5730-678-5 - € 19,95.

Saalmink, Louis, Covens & Mortier: van stadhouder-koning Willem III tot koning Willem III: opmerkingen naar aanleiding van het verschijnen van de handelsuitgave van het proefschrift van Marco van Egmond. *Caert-Thresoor* 29,3 (2010): 71-75.

Smit, Ester, Kaartenverzamelingen in Historisch Centrum Overijssel. *Caert-Thresoor* 29,3 (2010): 88-89.

Storms, Martijn, 'The puzzling provenance of the German edition of Braun and Hogenberg in the Bodel Nijenhuis collection', *Omslag: Bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut* 8 (2010), 3, blz. 2-3.

Werner, Jan, 'KNAG verwerft kaartencollectie van VROM', *Geografie* 19 (2010), 8, blz. 32-33.

Ritter, Michael, 'Die Karte des Heiligen Landes von Johann Ulrich Stapf (1691) und ihr Neudruck durch Johann Georg Koller' (blz. 29-37).

Dekker, Elly, Peter H. Meurer, and Renae Satterley, 'Zwei Himmelskarten nach Dürer bei Johannes Noviomagus (Köln 1537)' (blz. 39-53).

e-Perimetron 5,3 (2010)

Grosso, Eric, 'Integration of historical geographic data into current georeferenced frameworks: A user-centred approach' (blz. 107-117).

Rodger, Richard, Christopher Fleet & Stuart Nicol, 'Visualising urban geographies' (blz. 118-131).

Simon, Rainer, Joachim Korb, Christian Sadilek & Matthias Baldauf, 'Explorative user interfaces for browsing historical maps on the Web' (blz. 132-143).

Vichrova, Martina, & Vaclav Cada, 'Altimetry on the second military survey maps in the territories of Bohemia, Moravia and Silesia' (blz. 144-159).

Pazarli, Maria, 'On the early 19th c. map by Gaetan Palma, printed in Trieste, 1811' (blz. 160-171).

Bitelli, Gabriele, Stefano Cremonini S. & Giorgia Gatta, 'Late Renaissance survey techniques revealed by three maps of the old Po river Delta' (blz. 172-175).

Jenny, Bernhard, 'New features in MapAnalyst' (blz. 176-180).

IMCoS Journal 122 (Autumn 2010)

Yamashita, Kazumasa, 'Feng Shui Maps: A chance discovery' (blz. 7-12).

Beresinder, Yasha, 'A Fine Hand: Cartographic and map playing cards 1590-1798' (blz. 15-23).

Harper, Tom, 'An Extraordinary Atlas: The Klencke Atlas at the British Library' (blz. 35-39).

Shirley, Rodney, 'Crisis in Cartography: Three impediments to map and chart-making in 1700' (blz. 51-56).

The Portolan 78 (Fall 2010)

Berg, Scott, 'The City Plan as Work of Art: Intended and Unintended Meanings in Pierre Charles L'Enfant's 1791 Manuscript Plan of Washington, D.C.' (blz. 8-12).

McKee, Marianne, 'From Contracts to Copperplates: The Making of the 1827 State Map of Virginia, the Corrections in 1859, and the Copperplate Printing Project of 2004' (blz. 13-25).

McElfresh, Earl, 'Mapping and Robert E. Lee's Gettysburg Campaign' (blz. 26-36).

The Portolan 79 (Winter 2010)

Allen, David Y., 'New York City Map Maker John H. Eddy' (blz. 9-19).

North, Gary W., 'Marie Tharp and Her Ocean Floor Maps' (blz. 20-27).

Stanley, William A., 'Benjamin Banneker: An American Figure of Thought - Myths and Stories of the First African American Man of Science' (blz. 28-35).

BIMCC Newsletter 38 (september 2010)

Szaniawska, Lucyna, 'The former Polish-Lithuanian Commonwealth as depicted in albums and atlases' (blz. 11-15).

Bodenstein, Wulf, 'A surprise encounter: two portolans at Cefalù, attributed to Placido Caloiro e Oliva' (blz. 16-23).

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

Cartographica Helvetica 42 (2010)

Musall, Heinz, and Walter Sperling, 'Das Theatrum Belli Rhenani von Cyriak Blödner von 1713/15' (blz. 3-18).

Brunner, Kurt, and Thomas Horst, 'München auf alten Karten' (blz. 19-27).

MERCATOR
Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030-2321342
Bezoek op afspraak.

Koop en Verkoop
 uw oude landkaarten via
www.swaen.com

Internet veilingen
 maart, mei, september en november

www.swaen.com
 telefoon +31 (0)634268714
 paulus@swaen.com

P.J. KIPP

RESTAURATIE-ATELIER

Abstederdijk 309
 3582 BL Utrecht
 Telefoon (030) 251 6010

**Archivering, conservering en restauratie
 van kaarten en collecties**

- Conservering en restauratie van kaarten met behoud van authenticiteit
- Verzorging van grote formaten, inclusief passepartout en lijstwerk
- Vervaardiging van zuurvrije dozen
- Beschrijving en restauratie van tekeningen, kaarten, atlanten, reisverslagen, boeken etc.
- Doen van onderzoek en maken van een inventaris of catalogus van kleine collecties

BK BUBB KUYPER

VEILING BOEKEN
 MANUSCRIPTEN
 EN GRAFIEK

met o.a.
 Nederlandse en
 buitenlandse
 kartografie,
 topografie en
 geschiedenis

**24-27 mei
 2011**

**Kijkdagen
 19-22 mei**

Inbreng voor
 deze veiling
 mogelijk op
 maandag t/m
 vrijdag van
 9.00-17.00 uur

Jansweg 39
 2011 KM Haarlem
 tel. 023 5323986
 fax 023 5323893
 e-mail info@bubbkuyper.com
 catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Aflassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda
Telefoon: 076 560 44 00
Mobiel: 06 532 994 10
E-mail: dieter.d@planet.nl
www.plantijnmaps.com

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden;
17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
- Zeeland;
- Utrecht;
- overige provincies Nederland.

**Antiquariaat
Dat Narrenschip**

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

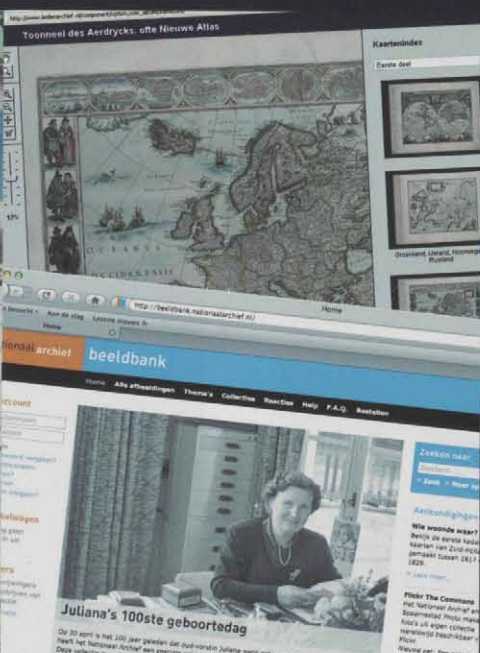
Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 315
1012 WJ Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

PICTURA

Voor een compleet traject

Publiceren website webwinkel e-learning **Beheren** dataentry EAD-editing **Hosting**
duurzame digitale opslag database **Digitaliseren** schilderij foto boek kaart
document bouwtekening fiche microfilm film **Fotografie** interieur object 3D-shot

www.pictura-im.nl